

سیرۃ ناطقہ

معشائے ہنسواں ^{یعنی}

جسمینِ اسلامی دور کی ممتاز اور مشہور عورتوں کے

علمی مذہبی اور اخلاقی کارنامے مستند کتابوں سے لیکر
بیان ہوئے ہیں۔ یہ سبق آموز تذکرے اصلاحِ معیشت و

معاشرت کا بہت کچھ قیمتی مواد اپنے اندر رکھتے ہیں۔

مسلمانوں کی قومی نسوانی زندگی کے لئے

ایک اطمینان دہندہ ضروری ہے۔

مولانا مقصود احمد صاحب بھوپالی

منبر صدیق، بکڈ پوائنٹ، آبا دیاں کھنڑے شائع کیا

دُیَاہ

اسلامی دنیا کے استحکام اور بقا میں جہان اور حالات وابستہ ہیں۔ وہاں مذہبی بنیاد بھی اس لوہان غالب شان کو مضبوط بنائے ہوئے ہیں۔ سچ ہے کہ دنیا میں مذہب ہی ایک ایسی چیز ہے جو ایک طرف تو تمدن، اشیائے تنگی، اور تہذیب کی رونق ہے اور دوسری طرف روحانیت کی ایسی دلپند اور دلکش تعلیم دے رہا ہے کہ جس سے تہذیب حاضرہ کی بے اعتدالیوں کا کافی۔ سدا باب ہو جائے۔ مسلمانوں کی خوش قسمتی ہے کہ ان کے لٹریچر کی عام رفتار میں۔ مذہبی کتابیں بھی ضرور نظر آتی ہیں۔ اور ہر سال ان میں اضافہ ہوتا رہتا ہے۔ ان کتابوں کے پڑھنے والوں کی تعداد خود کتنی ہی کم کیوں نہ ہوتا ہم احساس عام ضرور ہے اور اسلامی لٹریچر کی کثرت ایک ن مستغنی المزاج لوگوں کی نگاہوں کو اپنی طرف مچنے لے گی۔

جو کتاب اس وقت پیش کی جاتی ہے گو وہ صفحات کے لحاظ سے ضخیم نہ ہو لیکن اپنی جامعیت کے لحاظ سے ضرور اہمیت رکھتی ہے اور مجھے امید ہے کہ وہ قدر دانوں میں قدر کی نظر سے دیکھی جائے گی۔

اس موضوع پر دو ایک کتابیں جدیدہ اشپور ہیں لیکن ان میں رطب و یابس، مفروضات موضوعات کا نظر فریب ذخیرہ اس قدر موجود ہے جس نے اصل واقعات میں بھی شک و شبہ کے خیالات پیدا کر دیے ہیں۔ اس لیے ضرورت تھی کہ ایک چھوٹی سی کتاب (ہینڈ بک) اصل واقعات پر روشنی ڈالے اور جس میں روایت و روایت کا کافی لحاظ رکھا گیا ہو۔

مسلمان خواتین کے لئے یہ کتاب بہت مفید ہے اور اس قسم کی مذہبی کتابوں کی ان کے لئے بہت ضرورت ہے۔ اور ان کے مطالعہ کی میز پر اس قسم کی کتابیں لازمی ہیں۔

مجھے یقین ہے کہ مسلم خواتین اس کتاب سے کہ جس میں ہمد رسالت کی صنف نازک کی مبارک
 بیش بہا ہندوؤں کا زمانہ۔ اخلاق و اخلاص، خود داری، استبازی، صداقت گوئی۔ حق پرستی،
 حیرت انگیز جرأت، شجاعت، دلیری، تمدن، معاشرت، خانہ داری کی اہم ذمہ داریاں،
 محنت و جانفشانی، عدل و انصاف، ایثار و نفس، خدا ترسی، شوہر کی اطاعت و فرمانبرداری،
 شوہر سے محبت۔ اولاد کی تعلیم و تربیت، ادب و تعظیم، تکریم، شاعرانہ تخیلات، غرض کہ ہر قسم
 کے سبق آموز حالات مستند روایات مختلف تواریخ معتبرہ سے اخذ کر کے درج کئے گئے ہیں۔
 استفادہ حاصل کر کے دعائے خیر سے یاد کریں گی۔ وَمَا لَوْ فِیْہِیْ لَآلِیُّہٖ

خاکسار

مقصود احمد

بھوپال۔ ۵ فروری ۱۹۲۵ء

حضرت زینب رضی

نام { جناب سول خدا سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم کی سب سے بڑی صاحبزادی کا نام زینبؓ ہے جو ماہ الہی میں شہید ہوئیں، اُن کی نسبت حضرت عائشہؓ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد نقل کرتی ہیں کہ اپنے فرمایا دودھ میری سب سے اچھی لڑکی تھی جو میری محبت میں ستائی گئی، اُن کی والدہ محترمہ حضرت خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبدالمطلب بن ہاشم بن قحطان بن کنانہ بن خلیل بن عبدمناف بن قریظہ بن کلاب بن مرہ بن کاعلہ بن لوی بن خزیمہ بن معدی کدہ بن عدنان بن آدم بن نوح علیہ السلام سے پہلے تصدیق رسالت کی اور جب تک فضائل و مناقب اسقدر ہیں کہ اُمت مسلمہ میں اُنکا وہی مرتبہ ہے جو اُمت ماضیہ میں حضرت مریمؑ کا، الزمیر کا قول ہے کہ سب صاحبزادیوں میں یہ بڑی صاحبزادی تھیں اس میں کوئی اختلاف نہیں، اور وہ لوگ اختلاف کرتے ہیں وہ صحیح نہیں اور نہ قابل توجہ ہے، البتہ اگر اختلاف ہے تو اس میں کہ اولاد رسول صلی اللہ علیہ وسلم میں اولاد حضرت زینبؓ پیدا ہوئیں یا حضرت قاسمؓ، علمائے نسب کے ایک گروہ کا قول ہے کہ اول حضرت قاسمؓ پیدا ہوئے اُن کے بعد حضرت زینبؓ، ابں کلبی کہتے ہیں کہ پہلے زینبؓ پیدا ہوئیں پھر قاسمؓ، بہر حال سب صاحبزادیوں میں حضرت زینبؓ سب سے بڑی ہیں۔

ولادت { حضرت سے دس سال قبل پیدا ہوئے اس وقت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی عمر شریف تین سال کی تھی حضرت زینبؓ کے حالات طفولیت کا کتب تواریخ میں کہیں پتہ نہیں چلتا اس لیے اُن کا حال زمانہ شادی سے قلمبند کیا جاتا ہے۔

نکاح { آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی صاحبزادیوں میں سب سے پہلے حضرت زینبؓ کی شادی کسی میں قبل نبوت اُن کے حقیقی خالہ زاد بھائی ابوالعاص (ملقب بلقیط) بن بصرہ بن عبدالمطلب بن عبدمناف کے ساتھ ہوئی جو حضرت خدیجہؓ کی حقیقی بہن ہالہ بنت خویلد کے بیٹے تھے۔ حضرت زینبؓ کے جہیز میں منجملہ دیگر سامان کے ایک عقیق مینی کا بار تھا جو حضرت خدیجہؓ نے دیا تھا چونکہ عقیق مینی کا ہر ایک خاصا ہم واقعہ سے تعلق رکھتا ہے اس لیے آگے کے بیان

(عام حالات) میں درج کیا جائے گا۔

اسلام

عام حالات

جب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منصب نبوت پر فائز ہوئے تو حضرت زینب بھی اسلام لے آئیں، اور اپنے شوہر ابوالعاص کے اسلام لانے سے پہلے مدینہ کی طرف ہجرت کی تھیں۔ چونکہ ابوالعاص شرک میں مبتلا تھے جو جب احکام اسلامیہ و وحی میں تفریق کی ضرورت تھی مگر یہ بھی کفار کی ایذا رسانی کا بازار گرم تھا، اشاعت اسلام کا کام ابتدائی حالت میں تھا غرض کہ یہ ایک پُر آشوب زمانہ تھا اسلئے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے مصلحتاً زوجین میں تفریق نہیں فرمائی تھی۔ اشاعت اسلام کے ساتھ کفار کی زبردست مخالفت بھی روز بروز بڑھتی جاتی تھی، آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کو تکلیف دینے کا کوئی طریقہ ایسا نہ تھا جو انھوں نے اختیار نہ کیا ہو، منجملہ اور ایذا رسانی کے ایک طریقہ یہ بھی اختیار کیا کہ قریش کے چند لوگوں نے ابوالعاص کو مجبور کیا کہ وہ حضرت زینب کو طلاق دیدیں اور بجائے کئے قریش کی کسی لڑکی سے عقد کر لیں لیکن انھوں نے انکار کر دیا یہی وجہ تھی کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ان کی قربت کو اچھا خیال فرماتے اور زوجین کے باہمی تعلقات ارتباط اور شریعتانہ طرز عمل کی اکثر تعریف فرماتے تھے۔

حضرت زینب کی محبت و ایثار کا ایک خاص واقعہ یہ ہے کہ نبوت کے تیرہویں سال جب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے مکہ معظمہ سے ہجرت فرمائی تو حضرت زینب اپنی خسرال میں بھقین اور ابوالعاص مشرکین کے ہمراہ جنگ بدر میں شریک تھے، عبداللہ بن خیر بن بعلان نے زمرہ اسارے میں ابوالعاص کو بھی گرفتار کیا۔ اس گرفتاری کی جزا اہل مکہ کو پہنچی تو اہل مکہ نے اپنے قیدیوں کی رہائی کے لئے فدیہ بھیجا، حضرت زینب بھی اپنے دیوار عمر بن ربیع کو بی بی بار (چونکہ ان کی والدہ خدیجہ نے بوقت جہیز دیا تھا) دیکر روانہ کیا، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں وہ ہار پیش کیا گیا، آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اُس کو دیکھ کر مغوم و محزون ہوئے اور رقت طاری ہو گئی، حضرت خدیجہ کی یاد آواز ہو گئی، اُس کا چہرہ آپ نے لوگوں سے فرمایا کہ اگر تم لوگ مناسب خیال کرو تو زینب کے قیدی کو رہا کر دو اور اُس کا بار بھی دہاں کر دو لوگوں نے عرض کیا کہ ہم لوگ سب و نیم تعمیل حکم کے لئے تیار ہیں

وہ رہا کر دیئے گئے اور وہ ہا رہی واپس کر دیا گیا۔

لیکن چونکہ سب قیدی فدیہ پر چھوڑے گئے تھے اور یہ اخلاق و انصاف اور شانِ نبوت کے خلاف
ہوتا کہ ابوالعاص بغیر کسی فدیہ کے رہا کیئے جاتے ایسے ابوالعاص کا فدیہ صرف یہ قرار دیا گیا کہ وہ مگر بچو کر
حضرت زینبؓ کو دینے بھیج دیں۔

حضرت زینبؓ کے لانے کے لئے ابوالعاص کے ہمراہ حضرت زید بن حارثہؓ کو روانہ کیا اور ہدایت
کی کہ تم بطن یا نج میں پھیرے رہنا جب زینبؓ وہاں آجائیں تو ان کو اپنے ہمراہ لیکر مدینہ چلے آنا۔
چنانچہ ابوالعاص نے مکہ پہنچ کر حضرت زینبؓ کو اپنے چھوٹے بھائی کنانہ کے ساتھ مدینہ جانے کی
اجازت دی حضرت زینبؓ جب سامان سفر کی تیاری میں مشغول تھیں تو ہند بنت عتبہؓ ان کے
پاس آئیں اور کہایا بھنتِ محبت صلعم کیا تم اپنے باپ کے پاس جا رہی ہو، حضرت زینبؓ نے کہا فی الحال
تو ایسا ارادہ نہیں ہے آگے جو خدا کو منظور ہو، ہند نے کہا بہن اس پوشیدگی کی کیا ضرورت ہو اگر
تم واقعی جا رہی ہو تو کچھ زاد راہ یا اور کسی چیز کی ضرورت ہو تو بے تکلف کہہ دو میں خدمت کرنے کیلئے
حاضر ہوں، ہندہ کی اس ہمدردی و غمخواری سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ ابھی تک طبقہ انصوان میں
عدادت و دشمنی کا وہ زہر ملا اثر نہیں پھیلا تھا جو مردوں میں سرایت کر چکا تھا حضرت زینبؓ فرماتی
ہیں کہ ہند جو کچھ کہہ رہی تھیں وہ سچے دل سے کہہ رہی تھیں اگر مجھے کسی چیز کی فی الواقع ضرورت ہوتی
تو وہ غالباً ضرور پورا کرتیں لیکن وقت کی مصلحت سے انکار کر دیا۔

غرض جب سامان سفر سے فارغ ہو گئیں تو اپنے دیور کنانہ ابن ربیع کے ساتھ اونٹ پر سوار ہو کر
روانہ ہوئیں۔ چونکہ کفار کا غلبہ تھا اور ان کے تعرض کا خوف تھا اس لئے ان کے دیور کنانہ ابن
ربیع نے اپنے ساتھ ترکش اور کمان وغیرہ بھی رکھ لیا جب وہ لوگ روانہ ہوئے تو قریش میں
کھلبلی پھیل گئی۔ اور ان کی گرفتاری کی فکر ہوئی چنانچہ قریش کی ایک جماعت ان کے جست
میں نکلی۔ اور مقام ذی طوی میں ان دونوں کو گھیر لیا اس جماعت میں ہبار بن اسود (جو حضرت خدیجہؓ
کے چچا زاد بھائی کے لڑکے تھے اور اس شے سے حضرت زینبؓ کے مامون ہوئے) اور ایک دوسرا
شخص بھی تھا دونوں میں سے کسی ایک نے حضرت زینبؓ پر حملہ کیا وہ اونٹ سے زمین پر گر پڑیں

وہ حاملہ تھیں ان کا عمل ساقط ہو گیا چوتھی بھی زیادہ آئی (مہار بنی سود کی اس بیجا حرکت پر فتح مکہ کے دن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے ان کے قتل کی عام اجازت دیدی تھی لیکن انھوں نے اپنی انصاف پرستی کی معافی چاہی اور شہر نہ بہ اسلام ہوئے تو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے معاف کر دیا) اس پر کائنات نے ترکش سے تیر نکالے اور کہا جو کوئی اب میرے نزدیک آئے گا وہ ان تیروں کا نشانہ بنے گا۔ کچھ لوگ منتشر ہو گئے اور ابوسفیان سر داران قریش کے ساتھ آگے بڑھ کر آیا اور کہا دو تم اپنے تیروں کو تھوڑی دیر روکے رہو کہ ہم تم سے کچھ باتیں کر لیں، کائنات نے اپنے تیر ترکش میں رکھ لئے اور ان سے پوچھا کہ تم کیا کہتے ہو جو کچھ کہنا ہو جلد کہو، ابوسفیان نے کہا دو محمد کے ہاتھوں جو مصیبتیں اور تکلیفیں شہرستان رسوائی، اور ذلت ہم لوگوں کو پہنچی ہے اس سے تم بے خبر بنیں ہو۔ اب اگر تم محمد کی بیٹی کو علانیہ ہمارے ساتھ سے لے جاؤ گے تو لوگ ہماری کمزوری، اندرزدنی پر محمول کر سکتے اور ہمارے ضعف و ادبار کا پیش خم یہ خیال کر سکتے ہو کہ ہمیں محمد کی بیٹی کو روکنے کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔ لیکن قصہ یہ ہو کہ اس وقت تم لوٹ چلو جب ہنگامہ خیز ہو جائے اور لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ محمد کی بیٹی کو واپس کرالائے تو تم چوری چھپے دوسرے وقت ان کو لیجانا، کائنات نے اس بات کو منظور کیا اور وہ واپس آ گئے جب یہ واقعہ عام طور سے مشہور ہو گیا تو ایک روز غنی طریقہ سے ان کو لیکر روانہ ہو گئے۔ یطین یا حج میں زید بن حارث انتظار کر رہے تھے ان کے سپرد کر دیا وہ حضرت زینب کو لیکر مدینہ پہنچ گئے۔

ابوالعاص کو حضرت زینب سے بہت محبت تھی زن دشوئی کے باہمی تعلقات اتحاد و ارتباط خوشگوار تھے چنانچہ حضرت زینب جب مدینہ تشریف لے گئیں تو ابوالعاص غم و غم رہنے لگے ایک مرتبہ شام کے سفر میں حضرت زینب بہت یاد آئیں تو انھوں نے یہ شعر پڑھ لیا

جبکہ میں موضع ارم سے گذرا تو زینب کو یاد کیا اور زینب یاد
آئیں تو میں نے بیجا خیرہ و مادی کہ اللہ تعالیٰ اس شخص
کو شاد رکھے جو حرم میں سکونت پذیر ہو (محمد صلی اللہ علیہ وسلم)
کی بیٹی کو خدائے تعالیٰ جزائے خیر دے۔

ذکر و ت زینب لما درکت ارمنا
فقلت سقیا الشخص سکن الحرام
بنت الامین جزاھا اللہ صالحة

وکل سبیل سیئتی ما لذی علیہ

اور شوہر اسی بات کی توفیق کرتا ہے جو حکمِ خود بخود ملتا ہے
جو مکہ ابوالعاص تجارتی تجربہ اور امانت داری کے لحاظ سے بہت مشہور تھا اس لیے اہل قریش
اپنا تجارتی مال اُن کے ہاتھ فروخت کے لیے بھیجا کرتے تھے۔ جمادی الاول ۸۳ھ میں ابوالعاص
قریش کے ایک قافلہ کے ساتھ شام کی طرف روانہ ہوئے۔ جب یہاں سے واپس ہونے لگے تو
آنحضرت صلعم نے زید بن حارثہ کو مع ایک نو مسلم سوار کے تعاقب میں روانہ کیا۔ مقام عیص میں دونوں
قافلہ ملائی ہوئے۔ سوار ان سواروں نے مشرکین کو گرفتار کیا اور جو بچے مالِ مقلعہ تھا سب پر قبضہ کر لیا۔
لیکن ابوالعاص سے کوئی مزاحمت نہ کی ابوالعاص نے جب قافلہ کا یہ حشر دیکھا تو فوراً مدینہ پہنچ کر
حضرت زینب سے پناہ طلب کی چنانچہ حضرت زینب نے اپنی پناہ میں لے لیا۔ اس وقت آنحضرت صلعم
نماز فجر میں مشغول تھے حضرت زینب نے باواؤ بلند کما لائی۔ قتلِ اکہمت ابوالعاص یعنی میں نے
ابوالعاص کو اپنی پناہ میں لے لیا۔ جب آنحضرت صلعم نماز سے فارغ ہوئے تو فرمایا اے لوگوں! تم نے کچھ
منا سبے عرض کیا جی ہاں سنا اپنے فرمایا مجھے اس سے قبل میں واقعہ کی کچھ اطلاع نہ تھی۔ کیا
عجیب بات ہے کہ مسلمانوں کے کمزور آدمی دشمنوں کو پناہ دیتے ہیں۔

جب آنحضرت صلعم اپنے گھر تشریف لائے تو حضرت زینب آپ کی خدمت میں حاضر ہوئیں
اور عرض کیا کہ ابوالعاص کا جو کچھ مال متاع لیا گیا ہے وہ واپس کر دیا جائے چنانچہ آنحضرت صلعم
نے اہل سریر سے کہا بھیجا کہ تم میرے اور ابوالعاص کے رشتہ سے واقف ہو اگر تم اس کے ساتھ احسان کر کے
اور اس کا مال و متاع واپس کر دو گے تو میری خوشی کا باعث ہو گا۔ ورنہ تمہیں اختیار ہے سب سے
کہا ہم کل چیزیں آپ کو ٹھیکے لے حاضر ہیں۔ چنانچہ سب چیزیں واپس کر دی گئیں۔ ادھر تو یہ حکم
اہل سریر کو بھیجا اور ادھر اپنی بیٹی زینب سے یہ فرمایا کہ تم ابوالعاص کی خاطر مدارات اور اعزاز و احترام
میں کوئی کمی نہ کرنا۔ لیکن جب تک وہ مشرک رہیں اُن کی قرابت سے احتراز کرنا کیونکہ اسلام و کفر
دونوں جمع نہیں ہو سکتے۔

اس روایت سے عدم تفریقِ زوجین کی پہلی روایت کی تردید ہوتی ہے لیکن اب اسلام کی قوت
بڑھ گئی تھی اور استحکام کی صورت پیدا ہو گئی تھی، اور کوئی اسلامی کمزوری بھی نہ تھی اور اسلام کا
لے طبقات صفحہ ۱۲۷ ایضاً و طبری صفحہ ۱۳۷، طبقات صفحہ ۱۲۷ ایضاً، ایضاً صفحہ ۱۲۷ ایضاً۔

نشا بھی یہی ہے کہ زوجین میں تفریق ہو جائے۔ ایسے اب کوئی وجہ نہ تھی کہ اب آنحضرتؐ ایسا حکم نہ دیتے وہ وقت البتہ بہت نادر تھا اسی صلیت سے اس وقت کوئی تفریق نہیں کی گئی۔ اسکے بعد ابو العاص اپنا مال و اسباب لیکر مروانہ ہو گئے مگر ہونچکر جس جس کا جو کچھ لینا دینا تھا لے دیکر حساب صاف کر دیا اور ایک روز قریش کو مخاطب کر کے کہا کہ اہل قریش اب میرے ذمہ کسی کا کوئی مطالبہ کو باقی نہیں ہے اہل قریش نے کہا ہاں بیشک اب کوئی مطالبہ نہیں ہے اور خدا تم کو جزائے نیک دے تم ایک با وفا اور گرم نفس شخص ہو۔ ابو العاص نے کہا ہاں سن لو اب میں مسلمان ہوتا ہوں اور کہا اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا الرَّسُوْلُ اللّٰہی خدائی قسم مجھے آنحضرتؐ صلعم کی خدمت میں حاضر ہونے کے بعد سلام لانے سے صرف یہ امر مانع تھا کہ تم لوگ یہ خیال نہ کرو کہ میں تمہارے مال کو غنیمت کر چکا ہوں تو اس لیے مسلمان ہو گیا لیکن اب جبکہ خدا نے مجھے اس بارگراں سے بخیر و خوبی بکدوش کر دیا تو اب کوئی امر حائل نہیں کہ میں اسلام نہ قبول کروں۔

یہ واقعہ محرم ۸ھ کا ہے اسکے بعد حضرت ابو العاص مکہ سے ہجرت کر کے مدینہ منورہ گئے۔

جب حضرت ابو العاص مشرف بہ اسلام ہو کر مدینہ منورہ پہنچے تو آنحضرتؐ صلعم نے حضرت زینبؓ کو بقعد اول ان کی طرف رجوع کر دیا یعنی تجدید نکاح نہ کی بلکہ وہی پہلا نکاح قائم رکھا چونکہ اس وقت سورہ برات نازل نہیں ہوئی تھی اس لیے مسلمان عورتیں اپنے شوہرین کے پاس سلام لانے کے لیے بلا توبہ نکاح ان کی زوجیت میں آجایا کرتی تھیں۔

حضرت زینبؓ اپنے والد اور شوہر سے بے انتہا محبت رکھتی تھیں قیمتی کپڑے پہننے کی شائق تھیں حضرت انسؓ نے ان کو ریشمی چادر اوڑھے دیکھا تھا جس پر زرد رنگ کی دھاریاں تھیں

اولاد حضرت ابو العاص کے صاحب حضرت زینبؓ کے دو اولاد میں پیدا ہوئیں۔ ایک فرزند علی اور دختر امامہ، علی ہجرت کے قبل پیدا ہوئے آنحضرتؐ صلعم نے ان کو اپنی کفالت میں لیا اور وہ آپ کے سایہ عاطفت میں محو تربیت حاصل کرتے رہے، بیچ مکہ کے روز جب آنحضرتؐ صلعم مکہ میں داخل ہوئے تو علی آپ کے ساتھ ادنٹ پر سوار تھے۔ من بلوغ ہی میں اپنے والد

طہ طبقات صفحہ ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷،

ابوالعاص کی زندگی میں انتقال کیا۔ لیکن ابن عساکر کی روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ علی جنگ یرموک تک زندہ رہے اور اسی جنگ میں اپنے جام شہادت نوش فرمایا۔ لیکن حضرت امامہ زندہ رہیں اور حضرت علیؑ کی زوجہ محترمہ حضرت فاطمہؑ کے انتقال کے بعد حضرت علیؑ کا عقد ثانی حضرت امامہ سے ہوا حضرت امامہ عرصہ تک زندہ رہیں ان کے حالات زندگی آئندہ صفحات میں تفصیل سے لکھے جائیں گے۔

وفات حضرت زینبؑ حضرت ابوالعاص کے سلام لانے کے بعد تقریباً سال سوا سال تک زندہ رہیں اور اپنے والد بزرگوار رسول صلعم کی حیات مبارکہ میں راکرے فردوس ہوئیں۔ حضرت زینبؑ کی علالت کا تذکرہ کسی کتب نوار صحیح میں نہیں ملا صرف استیعاب میں وفات کا سبب یہ لکھا ہے۔

جب حضرت زینبؑ مکہ سے اپنے والد بزرگوار رسول صلعم کی خدمت میں آنے لگیں تو دستہ میں ہمار بن اسود اور ایک دوسرے شخص نے حملہ کیا اور اون کو اون پر سے گرا دیا وہ پتھر بزرگ پرین بہت چوٹ آئی اور بہت خون نکلا اور آپ کا حمل ساقط ہو گیا عرصہ تک اسی مرض میں مبتلا رہیں حتیٰ کہ شہید ہوئیں انتقال کر گئیں۔

وَكَاثَ سَبَبُ مَوْتِهَا أَنَّهُمَا اخْرَجَتْ مِنْ مَكَّةَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَمَدًا لَهَا بِأَبْنِ الْأَسْوَدِ وَخَلَّ خَرَفَتُهَا لَهَا فَسَقَطَتْ عَلَى صَخْرَةٍ فَخَسَفَتْ فَمَرَّتِ الدَّمَاعُ فَلَمْ يَزَلْ يَبْهَاهُمْ ضَرْبُ ذَلِكَ حَتَّى مَاتَتْ سَنَةً ثَمَانٍ مِنَ الْهَجْرَةِ

حضرت ام ایمن، حضرت سودہ، حضرت ام سلمہ، حضرت ام عطیہ، حضرت زینبؑ کے غسل میں شریک تھیں۔ اسی لوگوں نے غسل بھی دیا۔ ام عطیہ کہتی ہیں کہ آنحضرت صلعم نے بوقت غسل فرمایا کہ ہر عضو کو تین مرتبہ پانی یا سرسبز غسل دو اس کے بعد کافور لگاؤ۔

آنحضرت صلعم خود قبر میں اترے اور اپنی نوزیدہ کو ہمیشہ کے لیے سپرد خاک فرمایا۔ اُسوقت آپ کے چہرہ مبارک پر رنج و ملال کے آثار نمایاں تھے۔ اور اُسوقت آپ نے حضرت زینبؑ کو اور ان کے ضعف کو یاد کیا تو خدائے تعالیٰ کی بارگاہ میں دعا کی کہ خدا تو زینبؑ کی مشکلات کو آسان کر دے اور اس کی

قر کی تنگی کو کشادگی سے بدل دے۔

حضرت زینبؓ کے انتقال کے محوڑے دن کے بعد حضرت ابوالعاص کا بھی انتقال ہو گیا۔

حضرت رقیہؓ

نام سعد عالم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی منجھلی صاحبزادی کا نام رقیہؓ ہی ان کی والدہ ماجدہ بھی حضرت خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبد الغزیٰ بن قحطیہ بن یعنی جناب زینبؓ کی حقیقی بہن ہیں۔

ولادت نبوت سے سات سال قبل پیدا ہوئیں۔ ابن زبیر اور ان کے چچا مصعب کا خیال ہے کہ حضرت رقیہؓ سب صاحبزادیوں میں چھوٹی تھیں چنانچہ حرقا بن قتیبہ نے اسی قول کو صحیح جانا ہے لیکن ان کے علاوہ اور لوگوں نے بھی یہ لکھا ہے کہ حضرت زینبؓ بڑی صاحبزادی تھیں اور منجھلی صاحبزادی رقیہؓ ابوالعباس محمد بن اسحاق سراج بردایت عبد اللہ بن محمد بن سلیمان بن جعفر بن سلیمان الباسمی لکھتے ہیں کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تیس برس کے تھے جب حضرت زینبؓ پیدا ہوئیں اور تیسویں سال حضرت رقیہؓ کی ولادت ہوئی۔ بہر حال ارباب سیر نے حضرت رقیہؓ کو منجھلی صاحبزادی قرار دیا ہے

نکاح رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی نبوت سے پہلے حضرت رقیہؓ کا پہلا عقد ابولمب کے بیٹے عبد اللہ سے ہوا۔ جب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نبوت پر فائز ہوئے تو قریش کی مخالفت اور زیادہ بڑھ گئی۔ قریش نے منجملہ اور تکلیف پہنچانے کے یہ صورت بھی اختیار کی کہ حضرت ابوالعاص سے کہا کہ تم زینبؓ بنت محمد کو طلاق دیدو۔ مگر انھوں نے انکار کر دیا۔ جب قریش نے حضرت ابوالعاص سے یہ دندان شکن جواب سنا تو ایسا سا منہ لیکر رہ گئے۔ پھر عقبہ کے پاس گئے ان سے بھی یہی کہا کہ تم رقیہؓ بنت محمد کو طلاق دیدو۔ اور قریش کی جس لڑکی سے کہو شادی کرادیں عقبہ نے منظور کیا اور کہا کہ سعید ابن العاص کی لڑکی سے میرا نکاح کرادو اس پر قریش بخوشی راضی ہو گئے اور کیوں

نہ ہوتے یہ تو ان کا عین منشا تھا کہ جس طریقہ سے ہو رسول صلعم کو روحانی و جسمانی تکالیف پہنچائیں چنانچہ عتبہ نے حضرت رقیہ کو طلاق دیدی۔

لیکن صحیح روایت یہ ہے کہ جب آنحضرت صلعم درجہ نبوت پر فائز ہوئے اور سورہ بَقَرَتِ یٰۤاَکَرِیْمُ نازل ہوئی تو ابولہب اور اس کی بیوی ام حبیل (حالیہ لکھنؤ) نے کسیدہ خاطر ہو کر اپنے بیٹے عتبہ سے کہا کہ اگر تم نے رقیہ بنت رسول اللہ کو طلاق نہ دی تو میری زندگی، اور تمہارے ساتھ میرا اٹھنا بیٹھنا حرام ہے۔ عتبہ نے یہ تعمیل حکم والدین حضرت رقیہ کو طلاق دیدی۔

اس موقع پر یہ ذکر کر دینا بھی ضروری ہے کہ عتبہ سے صرف آپ کا عقد ہوا تھا ہنوز رخصتی نہ ہونے پائی تھی کہ یہ طلاق وقوع میں آئی۔ اور یہ رسول اللہ صلعم کا معجزہ اور اللہ تعالیٰ کا ایک مخصوص انعام تھا۔

اسلام اپنی والدہ محترمہ حضرت خدیجہ کے ساتھ اسلام لائیں اور بیعت اس وقت کی جب اور عورتوں نے آنحضرت صلعم سے شرف بیعت حاصل کی۔

حضرت عثمان کا قبول اسلام حضرت عثمان اپنے قبول اسلام اور شادی کا واقعہ خود بیان فرماتے ہیں اور حضرت رقیہ سے عقد کا کہ دو مین خانہ کعبہ کے صحن میں چند دستوں کے ساتھ بیٹھا ہوا تھا کہ عجیب واقعہ! دفعہ کسی آدمی نے اگر مجھے یہ اطلاع دی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی صاحبزادی حضرت رقیہ کا عقد عتبہ بن ابی اسب کر دیا جو کہ حضرت رقیہ حسن و جمال اور اپنے قابل، شک و صبا کے لحاظ سے امتیاز رکھتی تھیں اسلئے میرا رجحان خاطر ان کی طرف تھا جب یہ خبر میرے گوش گزار ہوئی تو حسرت و یاس کی کالی گھٹائیں دل پر چھا لیں ہاتھ پاؤں پھول گئے اپنی سوتلی شہمت پر رنجیدہ ہوا، لیکن سمجھ میں نہیں آیا کہ اب کیا تدبیر کروں جو مجھے نزل مقصود تک پہنچائے۔

اس خبر سے میں ایسا مضطرب ہو گیا کہ اس جگہ نہ ٹھہرا اور گھر پہنچا نہ ہے نصیب کہ اتفاق سے طہر میں میری خالہ سعدہ تشریف رکھتی تھیں جو کہانت میں ماہر تھیں مجھے دیکھتے ہی بے ساختہ بولیں۔

اَبَشِرْ وَحَيِّتْ ثَلَاثًا وَتَرَا
 ثُمَّ ثَلَاثًا وَثَلَاثًا الْخَيْرُ
 ثُمَّ بِأَخْرَجِي كِي تَمْتَعِ عَشْرًا
 وَلَقِيتْ خَيْرَ أَرْوَاقِ شَرِّ
 وَأَكَلْتُ بِاللَّهِ حَصَانًا
 وَأَنْتِ بِكُفْرٍ وَلَقِيتِ بِكُفْرٍ
 وَأَفْتَحَا بَيْتَ عَظِيمٍ قَدْ رَأَى
 عُمُتَانِ يَا عُمَتَانِ يَا عُمَتَانِ
 مَلِكِ الْجَمَالِ وَلَكِ الشَّانِ
 هَذَا بِنِي مَعَ الْبَرْهَانِ
 وَأَرْسَلَهُ بِحَقِّ الْبَيَانِ
 وَجَاءَ الشَّيْءُ الْفَرُوقَانِ
 وَفَاتَبَعَهُ لَا يَفِرُّ نِيكَ لَا وَفَاتَانِ

(اے عثمان) بہترین خزانہ ہو اور بہترین مرتبہ سلام
 پونچھ پھر تیس مرتبہ اور پھر تین مرتبہ پھر ایک
 مرتبہ سلام پونچھ تا کہ دس پورے ہو جائیں۔
 (خدا کرے) تم کو عطا فرمائی نصیب ہو اور برائی سے بچائے
 جاؤ خدا کی قسم تم نے ایک عمت باب حسینہ و جمیلہ خاتون سے
 نکاح کیا تم بھی نکاح الوداع لیا تھا اسی نکاح کو ملنی ایک بڑے
 عظیم القدر دلیل المرتبہ شخص کی بیٹی تم نے یا بیٹی

میں نے پوچھا حال یہ آپ کیا کہہ رہی ہیں۔ فرمایا۔
 عثمان نے عثمان لے عثمان لے، تم صاحب حال ہو اور
 صاحب شان رہو بنی صاحب برہان ہیں ہر رسول
 برحق ہیں جبکہ خدا نے تعالیٰ نے بھیجا ہے اور ان پر
 قرآن یعنی قرآن نازل ہوا ہے۔ اُن کی
 اتباع کرو اور بتوں کے فریب میں
 نہ آؤ۔

دَانَ مُحَمَّدَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَسُولِ اللَّهِ
 مِنْ عِنْدِ اللَّهِ جَاءَ بِنُورٍ لِلَّهِ عَالِيَهُ
 إِلَى اللَّهِ مِصْبَاحًا مِصْبَاحُ وَدَيْتُهُ فَلَا تُخْ
 مَا يَنْفَعُ الصَّبَاحَ وَلَا وَفَّعَ الدُّبَابُ وَسَلَّتْ
 الصَّبَاحُ وَمُتَرَّتِ الرَّيَّاحُ

میں اس مرتبہ بھی کچھ نہ سمجھا اور پھر میں نے کہا کہ ذرا تفصیل و تشریح کے ساتھ فرمائیے تو فرمایا،
 محمد بن عبد اللہ خدا کے رسول اور قرآن لیکر آئے ہیں خدا
 کی طرف بلاتے ہیں اسکا چراغ دراصل چراغ ہے اسکا
 دین دریدہ قلعہ ہے قتل و قتال شروع ہو گا اور
 تواریخ پھینک لی جائیں گی باوجود بھی جان تن جائیں گی
 اسوقت شروع دغل کوئی نفع نہ دے گا۔

اُن کی یہ گفتگو میرے دل پر مؤثر ہوئی اور میں اُس کے مال کا پر غور و فکر کرنے لگا حضرت ابو بکر کے
 پاس میں اکثر بیٹھا کرتا تھا دو روز کے بعد میں اُن کے پاس گیا اسوقت اُن کے نزدیک کوئی شخص نہ تھا

میں متفکر و پریشان بھی ہوا تھا کہ اُنھوں نے دریافت کیا کہ تم آج متفکر کیوں ہو، چونکہ وہ میرے رفیق تھے میں نے اُن سے اپنی خالہ کی گفتگو کا ماحصل بیان کیا۔ فرمایا کہ لے عثمان تم ایک سمجھدار آدمی ہو اگر تم حق و باطل کی کوئی تمیز نہ کرو تو بے حد عجیب ہو، تمہاری قوم ان تون کی پرستش کرتی ہے۔ کیا یہ بُت پتھر کے نہیں ہیں نہ سن سکتے ہیں نہ دیکھ سکتے ہیں، نہ نفع پہنچا سکتے ہیں نہ نقصان، میں نے کہا بیشک آپ جو کچھ فرماتے ہیں وہ بالکل صحیح ہے۔

حضرت ابو بکر نے فرمایا اے عثمان بیشک خدا کی قسم تمہاری خالہ نے جو کچھ کہا وہ بالکل سچ ہے اور میں بھی یہی کہتا ہوں کہ محمد بن عبد اللہ خدا کے رسول ہیں جنہیں خدا نے اپنا پیغام بندوں تک پہنچانے کے لیے بھیجا ہے۔ پس کیا حرج ہو اگر تم اُن کے پاس چلو اور جو کچھ وہ فرمائیں سنو، چنانچہ میں آنحضرت کی خدمت میں گیا (ایک دو اہل بیت یہ بھی رہے کہ اس گفتگو کے بعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خود ہی وہاں تشریف لے آئے) آپ نے فرمایا اے عثمان خدا نے تعالیٰ تم کو جنت کی طرف بلا رہا ہے تم اس کو قبول کرو۔ میں خدا کا رسول ہوں جو تمہارے اور تمام مخلوق کی طرف بھیجا گیا۔“

خدا ہی جانے آپ کے جلوں میں کیا اثر تھا کہ میں بے قابو ہو گیا اور میں نے بے اختیار اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللّٰهِ مَکَا اور مسلمان ہو گیا۔ اس وقت کے بعد مکہ میں حضرت رقیہ سے میرا عقد ہو گیا۔

ہجرت شہد نبوت میں حضرت رقیہ نے اپنے شوہر حضرت عثمان کے ہمراہ حبشہ کی طرف ہجرت کی۔

اس بار (ذات الطاقین) بنت ابی بکر سے منقول ہو کر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اور حضرت ابو بکر غار میں تشریف رکھتے تھے اور میں غار میں کھانا لیکر جایا کرتی تھی ایک مرتبہ حضرت عثمان نے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے ہجرت کی اجازت طلب کی آپ نے جب جانے کی اجازت دی اس لیے آپ حبشہ کی طرف ہجرت کر کے چلے گئے، اس کے بعد میں نے کھانا لیکر لگئی تو آنحضرت نے استفسار فرمایا کہ عثمان اور رقیہ گئے یا نہیں میں نے عرض کیا کہ جی ہاں گئے آپ نے

میرے والد ابو بکر سے فرمایا۔ لوط اور ابراہیم کے بعد عثمان پہلے شخص ہیں جنہوں نے کفار کی ایذا رسانی کے باعث مع اپنی بیوی کے وطن کو خیر باد لیکر ہجرت کی۔

حضرت رقیہ حبشہ سے مکہ واپس آئیں لیکن مکہ کی حالت پہلے سے زیادہ خراب تھی وہاں قیام کرنا مناسب نہ سمجھا تو پھر حبشہ چلی گئیں۔

چونکہ وہاں ایک عرصہ تک قیام رہا آنحضرت صلعم کو ان کی خیریت کے متعلق کوئی خبر نہ ملی اسلئے متفکر تھے کہ اتفاق سے ایک عورت حبشہ سے آئی۔ تو اس سے آنحضرت نے حضرت عثمان اور حضرت رقیہ کا حال دریافت فرمایا عورت نے کہا جی ہاں میں نے دونوں کو دیکھا ہے وہ خیریت سے ہیں جب آنحضرت صلعم کو ان کی جانب سے اطمینان ہوا تو فرمایا **حُكِّمَ اللَّهُ أَنَّ عُثْمَانَ مِنْ حَاجِرِ بَاهِلٍ** یعنی خدا ان دونوں پر رحم فرمائے۔ عثمان پہلے شخص ہیں جنہوں نے اپنے اہل و عیال کے ساتھ ہجرت کیا۔ باہلہ مکے کے بعد صاحبِ صابہ کہتے ہیں یعنی میں ہن ۶ اکامۃ اس سے مراد یہ تھی کہ اُمت میں پہلے شخص ہیں۔ لیکن ان الفاظ کی تاویل مناسب نہیں کیونکہ پہلی روایت مذکور ہو چکی ہے۔ لوط اور ابراہیم کے بعد عثمان پہلے شخص ہیں جنہوں نے اپنی بیوی کو ہمراہ لیکر ہجرت کی۔

حبشہ میں ایک عرصہ تک قیام کرنے کے بعد حضرت عثمان نے مکہ کی طرف مراجعت کی اور بہت تھوڑے دن قیام کرنے کے بعد اپنے اہل و عیال کے ساتھ مدینہ منورہ چلے گئے۔
 علالت و مدینہ منورہ پہنچ کر سلمہ بن جحش نے حضرت رقیہ کی صحت خراب ہو گئی چھپک بکل آئی (صاحبِ وفات) تاریخ الخلفاء ص ۳۳ پر لکھتے ہیں کہ حضرت رقیہ کے گنگری لگ گئی تھی جس سے وہ بیمار ہو گئیں بہر حال وہ اس قدر بیمار ہوئیں کہ صاحبِ فراش ہو گئیں چونکہ یہی زمانہ جنگِ بدر کا تھا اور آنحضرت صلعم جنگ کی تیاری میں مشغول تھے اسلئے آنحضرت صلعم نے حضرت عثمان کو ان کی تیمارداری کے لئے مدینہ میں چھوڑ دیا۔ اور آپ خود جنگِ بدر میں تشریف لے گئے۔
 رمضان المبارک کا زمانہ تھا۔ ہجرت کو ایک سال سات مہینے گزر چکے تھے کہ حضرت رقیہ کا

ایک روایت یہ بھی مذکور ہے کہ حضرت فاطمہ (حضرت رقیہ کی چھوٹی بہن) حضرت رقیہ کی قبر کے کنارے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے پہلوئے مبارک میں بچکر رونے لگیں تو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اپنی چادر کے گوشہ میں سے اُن کے آنسو لو پختے جاتے تھے۔

محمد بن سعد کہتے ہیں کہ اسی روایت کا ذکر میں نے محمد بن عمر سے کیا تو اُنہوں نے کہا کہ میرے نزدیک زیادہ صحیح یہ ہے کہ حضرت رقیہ کی وفات کے وقت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تنگ بدر میں تشریف رکھتے تھے۔ بوقت دفن شریک نہ تھے پس لمان غالب ہی ہو کہ یہ روایت کسی دوسری صاحبزادی کے بارہ میں ہوگی جسکے دفن میں آپ شریک ہون گے راوی کو غلط فہمی ہوئی اور اگر کوئی مغالطہ نہیں ہو تو یہ بہت ممکن ہو کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بدر سے مراجعت فرما کر قبر پر تشریف لے گئے ہوں اور وہاں یہ واقعہ پیش آیا ہو۔

حسن و جمال { حضرت رقیہ بہت خوبصورت اور موزون اندام تھیں دار المنثور میں لکھا ہے کہ جس کا ایک گروہ آپ کے حسن و جمال سے تعجب کرتا تھا، اس گروہ نے آپ کو بہت سی اذیتیں پہنچائیں آپ نے اُن بوگون کے لئے بددعا کی اور وہ سب لوگ ہلاک ہو گئے۔ حضرت عثمان اپنی ہمد، نغمہ ساز بیوی کے انتقال سے بہت مغموم و محزون رہنے لگے ان دنوں میں خاصی محبت تھی و احسن الزوجین لہما الا انسان رقیہ و زو حضا عثمان، یہ قولہ اُن کی شانِ محبت میں بولا جاتا تھا جو عرب میں اب بطور ضرب المثل کے استعمال کیا جاتا ہے۔

حضرت ام کلثوم

نام حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی تیسری صاحبزادی کا نام ام کلثوم ہے آپ کی والدہ محترمہ حضرت خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبدالمزی بن قحطی تھیں۔

زیر کتب ہیں ام کلثوم حضرت رقیہ اور حضرت فاطمہ سے بڑی تھیں۔ دیگر ارباب سیر نے زیر کتب اس قول کی مخالفت کی ہے لیکن صحیح اور قابل وثوق یہی ہے کہ حضرت رقیہ سے چھوٹی تھیں ایسے کہ جب حضرت رقیہ کا انتقال ہو گیا تو رسول اکرم نے حضرت ام کلثوم کو حضرت عثمان سے بیاہ دیا اگر حضرت ام کلثوم حضرت رقیہ سے بڑی ہوتی تو بالضرر پہلے حضرت ام کلثوم کا عقد حضرت عثمان سے ہوتا نہ کہ حضرت رقیہ کا۔ غالباً ارباب سیر نے زیر کتب کے قول کی تردید اسی قول پر کی ہوگی۔

ولادت آپ کا سال ولادت کسی کتب تواریخ و سیر میں مذکور نہیں ہے لیکن قیاس ہے کہ چھ سال قبل بعثت ولادت ہوئی ہوگی۔ ایسے کہ حضرت رقیہ کی ولادت سات سال قبل بعثت ہوئی اور حضرت فاطمہ کی ولادت پانچ سال قبل ہے۔ اور جب یہ تسلیم کر لیا گیا ہے کہ حضرت رقیہ سے حضرت ام کلثوم چھوٹی اور حضرت فاطمہ سے بڑی ہیں تو لا محالہ ان دونوں کی ولادت کے درمیان کا زمانہ ان کی ولادت کے لیے تسلیم کرنا پڑیگا۔

آپ کے حالات طفولیت بھی کتب تواریخ و سیر میں مذکور نہیں اور حقیقتہً لہر یہ ہے کہ وہ ایسا پُر آشوب زمانہ تھا کہ معمولی حالات کا تاریخی میں رہ جانا کچھ عجیب خیال نہیں۔ ایسے آپ کے زمانہ شادی کا حال لکھا جاتا ہے۔

نکاح آنحضرت صلعم نے حضرت رقیہ کا عقد ابولہب کے بیٹے عتیبہ سے اور حضرت ام کلثوم کا عقد ابولہب کے دوسرے بیٹے عتیبہ سے قبل بعثت کر دیا تھا لیکن جب آنحضرت صلعم مرتبہ رسالت پر

ہجرت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جب مدینہ منورہ کی طرف ہجرت فرما کر تشریف لے گئے، تو اہل و عیال مکہ ہی میں مقیم رہے۔ لیکن جب مکہ کی حالت زیادہ نازک اور خطرناک ہو گئی تو حضرت سودہ، حضرت فاطمہؓ مدینہ کی طرف ہجرت کر کے جانے لگیں تو حضرت ام کلثومؓ بھی ان کے ہمراہ ہجرت کر کے مدینہ چلی گئیں۔

اولاد آپ کے کوئی اولاد پیدا نہیں ہوئی۔

وفات وفات تک مدینہ میں قیام رہا۔ شادی کے پانچ سال گزرنے کے بعد شعبان ۹ھ میں انتقال فرمایا۔ انصار کی عورتوں نے آپ کو غسل دیا اس میں ام کلثومؓ بھی تھیں۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے جنازہ کی نماز پڑھائی حضرت ابو طلحہؓ، حضرت علی بن ابی طالبؓ، اور حضرت فضل بن عباسؓ دو سامہ بن زید نے قبر میں اتارا۔

عام حالات انس بن مالک سے مروی ہو کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کو حضرت ام کلثومؓ کی وفات سے سخت صدمہ پہنچا آپ قبر پر بیٹھے ہوئے تھے اور آپ کی آنکھوں سے آنسو بہ رہے تھے۔

ایک روایت میں یہ بھی مذکور ہے کہ جب حضرت رقیہ کا انتقال ہو گیا تو حضرت عمر بن الخطابؓ نے حضرت عثمانؓ سے کہا تم میری بیٹی حفصہ سے عقد کر لو لیکن حضرت عثمانؓ نے اہل کیا اور کوئی جواب نہیں دیا اس لیے کہ وہ سن چکے تھے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حضرت حفصہ سے عقد کرنا کبھی خیال فرماتے ہیں پھر جب رسول اکرمؐ کو یہ خبر پہنچی تو آپ نے حضرت عمرؓ سے فرمایا کیا میں حفصہ کیلئے عثمانؓ سے بہتر شوہر اور عثمانؓ کیلئے حفصہ سے بہتر زوجہ تلاش کروں پھر آپ نے حضرت حفصہ کو اپنے دائرہ ازدواج میں شرف بخشا، اور حضرت عثمانؓ کا عقد حضرت ام کلثومؓ سے کر دیا۔

حضرت ام کلثومؓ کے انتقال کے بعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ اگر میری دس لڑکیاں ہوتیں تو ہر ایک لڑکی عثمانؓ ہی کے رشتہ تزویج میں منسلک کرتا۔ دوسری روایت میں مذکور ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ اگر میری سوا لڑکیاں ہوتیں تو میں عثمانؓ کے عقد میں دیتا۔

طبقات ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵

حضرت فاطمہؑ

آنحضرت سرور کائنات امام البشر خاتم المرسلین کی چھوٹی صاحبزادی کا نام فاطمہ اور نام النبیۃ ام محمد ہے جن پر تمام مکارم اخلاق و فضائل اوصاف ختم تھے آپ کی والدہ معظمہ ہی حضرت خدیجہ بنت خویلد تھیں۔

قُب آپ سیدۃ النساء عالم اور سردارِ نساء اہل جنت ہیں۔ آپ کے القاب، زہراء طاہرہ، مطہرہ، زکویہ، راضیہ، مرضیہ، بتول، ہیں۔

شیخ ابن حجر، فاطمہ، بتول اور زہراء کی وجہ تسمیہ لکھتے ہیں کہ آپ کا نام فاطمہ اسوجہ سے ہے کہ بدلے تعالیٰ نے آپ کو اور آپ کے دوست رکھنے والوں کو دوزخ کی آگ سے محفوظ رکھا۔ اور بتول کا لقب اسوجہ سے ہے کہ آپ نے زمانہ کی عورتوں سے فضل و دین اور حسب میں ستار تھیں۔ اور زہراء لقب اسوجہ سے تھا کہ آپ کو حیض نہیں آتا تھا۔

صاحب اخبار الدول زہراء کی وجہ تسمیہ لکھتے ہیں کہ جب حضرت امام حسن، و امام حسین، نبی اللہ نہ پیدا ہوئے تو ماہینِ عمر و مغرب کا وقت تھا اُنسی وقت آپ نفاس سے پاک ہوئیں غسل کر کے مغرب کی نماز اور فرمائی اسی واسطے زہراء لقب ہوا۔

مولانا حضرت شیخ عبدالحق مدارج النبوة میں لکھتے ہیں کہ حضرت فاطمہ میں بہت، زہرت، جمال و ال بہت زیادہ تھا اس بنا سے زہراء لقب فرمایا۔

علامہ قسطلانی مواہب لدنیہ میں لکھتے ہیں کہ فطم کے معنی تخت میں بچہ کو دودھ پینے سے رکھنے کے ہیں، تو گویا حضرت فاطمہ سیدہ عالم لوگوں کو دوزخ کی آگ سے روکنے والی ہیں۔ اور بتول مشتق ہے تیکل سے جسکے معنی قطع کرنے کے ہیں، منتهی الارب میں لکھا ہے کہ دل بردوزن صبور عورت و شیرہ کو کہتے ہیں۔ جو دنیا اور ماسوا سے اللہ سے علیحدہ ہو

حضرت مریم والدہ عیسیٰ علیہ السلام کا لقب بھی بتول تھی۔

بچپن ہی سے حضرت فاطمہ کی طبیعت میں بہت زیادہ مناسبت، سادگی، اور سنجیدگی تھی۔ آپ کی اور بہنیں جو وہب میں مشغول رہتیں لیکن آپ کا دل کھیل کود میں نہیں لگتا تھا۔ وہ بہنیں اپنے قبیلہ کے اکثر گھرانوں میں چلی جایا کرتی تھیں لیکن آپ کہیں آنا جانا پسند نہیں فرماتی تھیں ہمیشہ اپنی والدہ محترمہ کے پاس بیٹھی رہتی تھیں۔ آپ کی یہ سادگی اور سقنا آنحضرت صلعم کو بہت پسند تھا۔ اسی وجہ سے آپ بتول (تاکل لدنیا) کے لقب سے یاد فرمائی جاتی تھیں۔

چونکہ آپ آنحضرت صلعم سے صورت، وسیرت، انداز، ادا، گفتار، رفتار، چلنے پھرنے، ٹھنڈے پیٹھنے، کھانے پینے میں مشابہتیں اس لحاظ سے آپ کا لقب زاکیہ یا ضیہ بھی ہوا۔

ولادت آپ کی ولادت باسعادت نبوت سے پانچ سال قبل ہوئی۔ اور یہ مبارک زمانہ تھا کہ اہل قریش خانہ کعبہ کی تعمیر میں مشغول تھے۔

حضرت عباس سے مروی ہے کہ آپ کی ولادت اسوقت ہوئی جبکہ خانہ کعبہ کی تعمیر ہو رہی تھی اور اسوقت آنحضرت صلعم کی عمر شریف ۳۵ سال کی تھی۔ اور آپ حضرت عائشہ سے پانچ سال بڑی تھیں۔

نکاح جس وقت آنحضرت صلعم ہجرت کر کے مدینہ منورہ تشریف لائے اسوقت حضرت فاطمہ زکریاؑ ناگوار تھیں لوگوں نے پیغام دیئے ان میں سب سے پہلے حضرت ابو بکر نے آنحضرت صلعم سے حضرت فاطمہ سے عقد کرنے کی استدعا کی آپ نے فرمایا اور حکم الہی کا انتظار کرو۔

اس کا ذکر حضرت ابو بکر نے حضرت عمر سے کیا اور ان کو بھی ترغیب دی کہ تم اپنے لیے پیغام دو چنانچہ حضرت عمر نے بھی اپنی استدعا پیش کی اور وہی جواب پایا جو حضرت ابو بکر کو ملا تھا۔

پھر حضرت علیؑ کو رم اندوہ جبہ کو لوگوں نے آمادہ کیا لیکن آپ کو اپنی بے پردہ سامانی پر تامل ہوا اور یہ بھی خیال آیا کہ اب حضرت ابو بکر اور حضرت عمرؓ کے بعد میرے لیے کیا نیکیاں ہیں

ہو سکتی ہے لیکن جب لوگوں نے اس امر پر زیادہ مجبور کیا اور آنحضرت صلعم کی قرابت کا استحقاق یاد دلایا تو آپ نے آنحضرت صلعم سے بطریقہ پیغام عرض کیا رسول صلعم نے یہ استدعا قبول فرمائی اور حضرت فاطمہ سے ذکر کیا کہ علی کا رجحان خاطر تمہاری طرف ہو آپ خاموش ہو رہیں۔ چونکہ اس خاموشی سے ایک طرح کی رضامندی معلوم ہوئی اسلئے آپ نے حضرت عائشہ صدیقہ سے شادی کے چار مہینے بعد اوائل محرم ۳ھ میں حضرت علی سے عقد کر دیا۔

حضرت علی نے شادی کے وقت اپنا اونٹ اور بعض اسباب فروخت کر دالافتاح کی کل قیمت چار سو آنسی درہم تک پہنچتی ہے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا۔ دو ثلث خوشبویت میں صرف کرو اور ایک ثلث متاع میں (یعنی سامان خورد و نوش اور دیگر جملہ ضروریات خانگی)۔ ع ۵۰۔

شادی کا حال حضرت حضرت علی کرم اللہ وجہہ لہی شادی کا حال اس طرح بیان فرماتے علی کی زبان قلم سے آپ نے کہ دو میرے پاس ایک لونڈی تھی جس کو میں آزاد کر چکا تھا اُس نے مجھ سے دریافت کیا کہ کیا حضرت فاطمہ کا کسی نے پیغام دیا؟ میں نے کہا معلوم نہیں، پھر اُس نے کہا کہ آپ پیغام دیجئے آپ کو کونسا امر مانع ہے میں نے کہا کس بنا پر پیغام دینے کی جرات کروں، میرے پاس کوئی حیر نہیں جس سے میں عقد کروں اُسے مکر کہا کہ

لے اصحابہ ۲۵، ۵۲ طبقات معلو ۵۰۔

ع ۵۱۔ صاحب مصنف سیر الصحابیات ص ۹۹ حضرت فاطمہ کے عقد کے بیان میں لکھتے ہیں دو ابن سعد نے روایت کی ہے کہ سب سے پہلے حضرت ابوبکر نے آنحضرت صلعم سے درخواست کی آپ نے فرمایا جو خدا کا حکم ہو گا پھر حضرت عمر نے جرات کی اُن کو بھی اپنے کچھ جواب نہیں دیا بلکہ وہی الفاظ وائے۔ پھر مصنف صاحب موصوف لکھتے ہیں ”لیکن بظاہر یہ روایت صحیح نہیں معلوم ہوتی ہے حافظ ابن حجر نے اصحاب میں ابن سعد کی اکثر روایتیں حضرت فاطمہ کے حال میں روایت کی ہیں لیکن اس کو نظر انداز کر دیا ہے“

معلوم نہیں ہوا صاحب موصوف ابن سعد نے! خصوصاً اس روایت سے کیوں اسفند بظن ہیں اور صرف ملاحظہ فرمائیے کی نظر انداز کر دینے پر اس روایت کو غیر صحیح ماننے کی کیا وجہ ہو صاحب مصنف نے شخص حق رائے سے کام لیا کوئی

نہیں آپ آنحضرت صلعم کے پاس جائے چنانچہ میں اس کے اصرار سے حضور صلعم کی بارگاہ میں گیا لیکن آنحضرت کی جلالت و ہیبت کا مجھ پر اس قدر اثر ہوا کہ مجھے کچھ کہنے کی جرأت نہ ہوئی اور میں خاموش بیٹھا رہا۔ مجھ میں بالکل طاقت نہ تھی کہ کچھ گفتگو کرتا لیکن حضور ہی نے توجہ فرما کر دریافت فرمایا کہ کیا فاطمہ کے پیغام کے لئے آئے ہو۔ میں نے عرض کیا جی ہاں۔ آنحضرت نے فرمایا تمہارے پاس کوئی چیز مہرہ دار کرنے کے لئے بھی ہے عرض کیا نہیں، فرمایا وہ عظمیٰ زرہ کہاں ہے جو میں نے تم کو دی تھی۔ وہی مہرہ دیدم۔ اُس زرہ کی قیمت چار سو درہم سے زائد نہ تھی۔ نکاح ہوا اور وہ زرہ بالعوض مہر دیدی۔

ایک روایت یہ بھی مذکور ہے کہ انصار کی ایک جماعت نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ کو حضرت فاطمہ کے پیغام دینے کی ترغیب دی چنانچہ آپ آنحضرت صلعم کی خدمت میں گئے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا تم کیا چاہتے ہو آپ نے عرض کیا کہ حضرت فاطمہ سے عقد کی خواہش ہے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا ارادہ لاؤ اور مجاہد! ان دو کلموں سے زیادہ آپ نے کچھ ارشاد نہ فرمایا۔ حضرت علی فرماتے ہیں۔ انصار کی جماعت جو کہ منتظر تھی مستفسر ہوئی کہ حضور نے کیا ارشاد فرمایا۔ حضرت علی نے جواب دیا کہ آنحضرت صلعم نے مجھ سے ارادہ مر جا کے سوا اور کچھ نہ فرمایا۔ ان لوگوں نے کہا رسول اللہ کا ارادہ مر جا ہی فرمانا کافی ہے۔

۱۔ اہل بلاغہ صفحہ ۵۲، ۵۳، ۵۴۔

۴۔ قوی دلیل پیش نہیں کی اور نہ کسی قسم کا حاکم کیا صنعت روایت کے دہریہ سبب ہوتے ہیں یا تو اسناد میں کلام مہرباد دینا کوئی نقص ہو بغیر اسکے کہ صاحب موصوف اس مول سے بحث کرتے اور کسی قسم کے اسباب بتلاتے صرف یہ کہہ کر بد بظاہر یہ روایت صحیح نہیں، عمدہ برا کیسے ہو سکتے ہیں اس روایت کی صحت میں کوئی کلام نہیں، حضرت ابوبکر اور حضرت عمر کے اس پیغام دینے سے نہ اخلاق پر کوئی اثر پڑتا ہے اور نہ معاذ اللہ آنحضرت صلعم یا آپ کی صاحبزادی کی اسمیں کسر شان ہو، متعدد صحابہ کا پیغام دینا کوئی تعجب کی بات نہیں۔ پھر آنحضرت صلعم سے عترف استتاب حاصل کرنے کی کسو آرزو نہ ہوگی چہ جائیکہ حضرت ابوبکر جیسے بار غار اور حضرت عمر جیسے حامیان اسلام۔ بہر حال صرف حافظ ابن حجر کا اپنی کتاب میں نہ لکھنا اس روایت کی عدم صحت کے لئے کافی ثبوت نہیں ہے۔

جب نکل سے فراغت ہو گئی تو آنحضرت رسول اکرم نے فرمایا کہ شادی کے لیے ولیمہ بھی ضروری ہے حضرت سعدؓ کے کہا میرے پاس ایک بھڑیا ہے اس سے ولیمہ کر دیا جائے اور اسی طرح سے انصار کے ایک قبیلہ نے حسب استطاعت ولیمہ کا انتظام کر لیا۔

رخصتی

حضرت علیؓ نے ایک چھوٹا سا مکان رسول صلعم کے مکان سے کسی قدر فاصلہ پر کرایہ پر لے لیا تھا۔ آنحضرت صلعم نے اپنی لونڈی ام ایمن کے ہمراہ حضرت فاطمہؓ کو حضرت علیؓ کے گھر رخصت کر دیا۔ رخصتی کے وقت حضرت علیؓ سے آپ نے یہ بھی فرمایا کہ جب تک تم مجھ سے نہ مل لو کوئی بات (فاطمہؓ) نہ کرنا۔ پھر آنحضرت صلعم حضرت علیؓ کے گھر تشریف لے گئے یا نبی طلب کیا اس سے وضو کیا اور حضرت علیؓ پر وہ پانی ڈال دیا۔ اور یہ دعا پڑھی **در اللہم بآلک فیہما** **ربارک علیہما وربارک لہما فی نسلاہما**۔

دوسری روایت میں مذکور ہے کہ جب بنو دنیا کے بادشاہ کی معزز بیٹی رخصت ہو کر خسرال جا لے لگیں تو آنحضرت صلعم نے حضرت علیؓ سے فرمایا کہ جب تک میں تمہارے پاس نہ آؤں تم فاطمہؓ کے پاس نہ جانا۔ حضرت علیؓ اور حضرت فاطمہؓ دونوں گھر کے ایک گوشہ میں بیٹھ گئے۔ پھر آنحضرت تشریف لائے آپ نے دروازہ کھلوایا۔ ام ایمن دروازہ کھولنے آئیں تو یہ گفتگو ہوئی۔

آنحضرت صلعم کیا میرا بھائی بھی اس مکان میں ہے۔

ام ایمن۔ آپ کے بھائی کیسے ہوئے حالانکہ آئے بنے اپنی صاحبزادی کا عقد ان سے کیا ہے۔

آنحضرت صلعم۔ ان وہ ایسا ہی ہے (پھر آپ نے دریافت کیا) کیا اسکا اسماء بنت عمیس بھی ہیں اور کیا تم بنت رسول اللہؐ کی تعظیم و تکریم کے لیے آئی ہو۔

ام ایمن۔ جی ہاں اسماء بنت عمیس بھی ہیں اور میں بنت رسول اللہؐ کی تعظیم و تکریم کے لیے آئی ہوں۔

آپ نے ام ایمن کو دعائے خیر سے سرفراز فرمایا پھر پانی طلب کیا۔ پیالہ پیا اور کسی برتن میں پانی پیش کیا گیا۔ آپ نے اس برتن میں ہاتھ دھوئے۔ اور حضرت علیؓ کو بلا کر ان کے دونوں شانوں

اور بازو اور سینہ پر وہ پانی چھڑک دیا۔ پھر حضرت فاطمہؓ کو بلا لیا تو وہ شرم و حیا سے ہجھکتی ہوئی آنحضرت کے پاس آئیں آپ نے ان پر بھی پانی چھڑکا اور فرمایا کہ فاطمہؓ میں نے تمہاری شادی

حالات سے ہیں لیکن یحییٰ بن من رعلت فرمائیے۔

فضائل مناقب { حضرت فاطمہ کے فضائل و مناقب بیشمار ہیں منجملہ اُن کے اہل بیت میں اگرچہ بہت سے بزرگ داخل ہیں لیکن ان سب میں زیادہ قابل عظمت سیدہ عالم

حضرت فاطمہ کا وجود گرامی ہے۔ اِنَّمَا يُدْرِكُ اللّٰهُ لَيْدُ هَبْ عَنكُمْ اَلْسِنَ جَسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَ

نُظَرُكُمْ قَطْعِيْرًا کا زول حضرت فاطمہ کے فضائل و مناقب پر خاص طور سے دل سے علیہ الرحمہ

بن ابی نعیم روایت ابی سعید اخیری لکھتے ہیں کہ آنحضرت معلّم نے فرمایا دُوَسْتَيَا لَا الْبَشَاءِ

اَهْلَ الْبَيْتِ۔ یعنی فاطمہ بنت کی عورتوں کی سردار ہیں۔

ایک دفعہ حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے زمین پر چار خط کھینچے پھر لوگوں سے فرمایا کہ تم

لوگ جانتے ہو کہ یہ کیا ہے سب نے عرض کیا اللہ اور اس کا رسول زیادہ واقف ہو، آپ نے فرمایا

فاطمہ بنت محمد خدیجہ بنت خویلد۔ مریم بنت عمران۔ آسیہ بنت مزاحم۔ (عورت فرعون کی)

ان لوگوں کو جنت کی عورتوں پر سب سے زیادہ فضیلت ملے گی۔

خدا نے تعالیٰ نے طبقہ کنسوان میں حضرت فاطمہ کی ذات مبارک میں جو مناقب و دلت کیے

ہیں اُس کی نظیر سے صفحات تاریخ مملو ہیں جیسا کہ اس حدیث سے ثابت ہو اور یہ حدیث حضرت

فاطمہ کے فضائل کے لئے ایک بہترین شاہد ہے۔ كَفَاكَ مِنْ سِنَاءِ الْعَالَمِينَ مَرْجِيْتِ عَمْرٍَا

و خَدِيْجَةِ بَنْتِ خُوَيْلِدٍ، وَ فَاطِمَةَ بِنْتِ مُحَمَّدٍ وَ اَسِيَّاهُ امْرَاةَ فِرْعَوْنَ، یعنی ہماری تعلیہ کیلئے

تمام دنیا کی عورتوں میں مریم، خدیجہ، فاطمہ، آسیہ کافی ہیں۔

صدافت درست گوئی میں بھی حضرت فاطمہ کی کوئی نظیر نہیں حضرت عائشہ فرماتی ہیں کہ

مَا رَأَيْتُ احَدًا كَانَ اَمْدَقَ لِحْجَةً مِنْ فَاطِمَةَ اَلَا اَنْ يَكُوْنَ الَّذِي وُلِدَ لَهَا صَلَاحٌ مِنْ نَبِيِّنَ

فاطمہ سے بڑھ کر درست گوئی کو نہیں دیکھا لیکن اُن کے والد آنحضرت صلعم اللہ تعالیٰ علیہ

حضرت رسول صلعم جب کسی سفر سے مراجعت فرماتے تو سب سے پہلے حضرت فاطمہ کے گھر تشریف

لائے۔ حضرت فاطمہ کے ساتھ جعفر راہب تھے جو حکم کو محبت حق اتنی اور کسی اولاد کے ساتھ

لہذا قاضی صفحہ ۲۳ ج ۳۔ ۱۔ استیعاب صفحہ ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱

یعنی حالانکہ آپ کی بعض ہنیں آپ سے زیادہ تیز، فہم، اور خوبصورت تھیں لیکن آنحضرت صلعم کو حضرت فاطمہ بہت محبوب تھیں۔

حضرت فاطمہ اگرچہ رسول صلعم کی محبوب ترین اولاد تھیں لیکن انھوں نے کوئی دنیادی فائدہ نہیں اٹھایا۔

حضرت فاطمہ کے منجملہ اوصاف کے ایک تفصیل یہ بھی ہو کہ قیامت کے دن ایک ندائے غیبی ہوگی کہ یا اہل الحج غصوا! اجمعاکم عن فاطمہ بنت محمد حتی تمترأ۔ لے لوگو! تم اپنی آنکھیں بند کرو تاکہ حضرت فاطمہ گزر جائیں۔

رسول صلعم نے حضرت فاطمہ سے فرمایا تمہاری وضامندی سے اللہ تعالیٰ خوش ہوتا ہے اور تمہارے غیظ و غضب سے وہ غضبناک ہوتا ہے۔

آنحضرت صلعم جب کسی سفر یا جنگ سے مراجعت فرماتے تو پہلے مسجد میں تشریف لیا کرتے اور نماز ادا فرماتے پھر حضرت فاطمہ کے گھر تشریف لیا کرتے پھر دیگر ازواج مطہرات کے پاس۔

ایک تابعی نے حضرت عائشہ رضی سے دریافت کیا رسول اللہ صلعم سب سے زیادہ کس کو محبوب رکھتے ہیں آپ نے جواب دیا عورتوں میں فاطمہ کو اور مردوں میں ان کے شوہر علی کو۔

حضرت فاطمہ ہمیشہ سے اپنے ہر ایک انداز کھانے، پینے، بول چال لباس وغیرہ غرض ہر ایک میں رسول صلعم کی پوری تقلید کرتی تھیں۔ حضرت عائشہ صدیقہ فرماتی ہیں کہ میں نے فاطمہ سے زیادہ نشست و برخاست، عادت و خصائل طرز و گفتگو، لب لہجہ میں آنحضرت کے مشابہ کسی کو نہیں دیکھا۔

حضرت فاطمہ جب اپنے باپ کے پاس آتیں تو آنحضرت صلعم کھڑے ہو جاتے اور پیشانی کو بوسہ دیتے اور اپنی جگہ پر بٹھالیتے۔ اور یہی طریقہ عمل حضرت فاطمہ کا بھی تھا۔

اُم سلمہ کہتی ہیں کہ رفتار و گفتار میں بہترین نمونہ رسول صلعم کا فاطمہ ہیں۔ یہی اسباب ہیں کہ جن کی وجہ سے آنحضرت صلعم ان سے زیادہ محبت رکھتے تھے۔

۱۔ اسد الغابہ صفحہ ۲۰۲ ۲۔ سنن ابوداؤد ۳۔ اسد الغابہ صفحہ ۲۰۲ ۴۔ ایضاً صفحہ ۲۰۲ ۵۔ امام بیہقی ۶۔

استیعاب صفحہ ۱۰۰ ۷۔ ایضاً صفحہ ۱۰۰ ۸۔ استیعاب صفحہ ۱۰۰ ۹۔ ابوداؤد درود و روایت حضرت عائشہ رضی ۱۰۔

آنحضرت صلعم سے بہت ملنا جلتا تھا۔ حضرت عائشہ فرماتی ہیں میری آنکھوں نے رسول اللہ صلعم کے بعد فاطمہ سے بہتر کسی کو نہیں دیکھا۔

عام حالات { لڑکی خواہ امیر کی ہو یا فقیر کی سن شعور تک تودہ اپنے شفیق والدین کی گود میں پرورش پاتی ہے، اور نظر ٹاٹا ایک گونہ اپنے والدین، بہن بھائی اور اُس گھر سے جہان اپنی عمر کا ایک بہترین حصہ گزار چکی ہے محبت و ہمدردی ہو جاتی ہے لیکن چھوڑ دینا بہت جلد آجاتا ہے جہاں اُس کو ایک نئی دنیا اور نئی زندگی اور نئے لوگوں کا مقابلہ کرنا پڑتا ہے اور اپنے شفیق والدین سے مفارقت اختیار کرنا پڑتی ہے۔ یہ وہ وقت ہے جبکہ والدین باتباع شریعت لڑکی کا ہاتھ ایک اجنبی مرد کے ہاتھ میں دیدیتے ہیں اور اپنے فراق مضربی سے دست بردار ہو جاتے ہیں وہ وقت لڑکی کے لیے ایک دردناک وقت ہوتا ہے۔
 رخصتی کے وقت لڑکی کا گھر بجائے عشرتکدہ کے مانگدہ بن جاتا ہے لڑکی تقاضائے دل سے مجبور ہو کر گردن جھکائے ڈار و قطار دوٹی رہتی ہے۔

چنانچہ حضرت فاطمہ سیدۃ النساء کا جب عقد ہوا تو آپ بھی بخیاں مفارقت و رو رہی تھیں۔ اسی عرصہ میں سردار کائنات نبی صلعم مکان کے اندر تشریف لائے حضرت فاطمہ کو اس عالم (ہشکاری) میں دیکھا تو فرمایا اے بیٹی فاطمہ! یہ رونا کیسا میں نے تمہاری شادی ایسے شخص سے کی ہے، جو علم و حلم میں سب سے افضل اور سلام لانے میں سب سے اول ہے۔ ایک دفعہ کا ذکر ہے کہ حضرت فاطمہ کی طبیعت کچھ ناساز ہوئی آنحضرت صلعم عیادت کو تشریف لائے آپ نے فرمایا بیٹی تم کیسی ہو، جواب دیا مجھے تکلیف ہے لیکن اُس تکلیف میں مزید اضافہ یہ ہے کہ میرے گھر میں کھانے کی کوئی چیز نہیں ہے آپ نے فرمایا بیٹی کیا تم کو پسند نہیں ہے کہ تم دنیا کی عورتوں کی سردار ہو اُنھوں نے عرض کیا کہ مریم بنت عمران کا کیا مرتبہ ہے، آپ نے فرمایا وہ اپنے زمانہ کی عورتوں کی سردار ہیں تم اپنے زمانہ کی عورتوں کی سردار ہو، اور خدا کی قسم میں نے تمہاری شادی دنیا اور دین سے سردار سے کی ہے۔

آنحضرت صلعم ہجرت کر کے مدینہ منورہ تشریف لائے تو ابوالیوب انصاری کے مکان میں مقیم ہوئے

ہوئے، جب حضرت فاطمہ کا عقد ہوا تو آنحضرت صلعم نے حضرت علی سے فرمایا کہ تم کوئی مکان کرنا پر
 لے لو چنانچہ ایک مکان آنحضرت صلعم کے قیام گاہ سے کسی قدر فاصلہ پر لے لیا اور اُسی مکان میں حضرت
 کریمؐ کے لیے گئے۔ رخصتی کے بعد آنحضرت صلعم حضرت زینب کے یہاں تشریف لے گئے، اثنائے گفتگو میں اپنے
 اپنی صاحبزادی سے فرمایا کہ میں چاہتا ہوں کہ تم کو اپنے قریب بلا لوں۔ حضرت فاطمہ نے عرض کیا کہ
 آپ عارث بن لیثان سے فرمائیے وہ کوئی مکان آپ کے قریب یہ بیٹے۔ آپ نے فرمایا بیٹی عارث بن لیثان
 سے بیات کتنے ہوئے شرم آتی۔ ہے اتفاق سے یہ خبر عارث کو پہونچی تو بارگاہ نبوت میں حاضر ہو کر
 عرض کیا کہ مجھے معلوم ہوا ہے کہ آپ اپنی صاحبزادی صاحبہ کو اپنے قریب کے مکان میں منتقل کرنا
 چاہتے ہیں لہذا میرے مکانات موجود ہیں حضرت فاطمہ کو بلا لیجئے۔ میرا جان و مال اللہ اور اُس کے
 رسول کے لیے قربان ہوا اور بجز اچو چیز آپ مجھ سے لین گے مجھے اُسکا آپ کے پاس رہنا میرے
 پاس کے رہنے سے زیادہ محبوب ہوگا۔ رسول صلعم نے فرمایا تم نے سچ کہا خدا تم کو برکت دے اور
 اپنی رحمت تم پر نازل کرے، پھر حضرت فاطمہ کو عارث کے مکان میں منتقل کر لیا۔

حضرت فاطمہ نہایت متقی، پرہیزگار، دیندار خاتون تھیں اُن کی زندگی کا تمام زحمت زہد و تقویٰ
 پر گزارا، صبر و تحمل اور زہد و توہم اور شرم و حیا کی آپ بہترین مثال ہیں دنیاوی تکالیف و مصائب
 کا آپ کو ذرا بھی خیال نہیں ہوتا تھا۔ آپ کی زندگی جس عسرت و تنگدستی میں بسر ہوئی اسکا
 اندازہ صرف اس سے ہو سکتا ہے کہ آپ اپنے گھر کا تمام کام خود کرتی تھیں۔ روزانہ کی محنت
 و جانفشانی یہ تھی کہ اس قدر چکی پیستی تھیں کہ ہاتھوں میں پھائے پڑ جاتے تھے، پانی کی مشک سے
 گرم دھند میں نشان بن گئے تھے، اور گھر میں جھاڑو دینے اور چوٹے کے پاس بیٹھ کر چوٹھا پھونکنے سے
 کپڑے میلے و کثیف ہو جاتے تھے۔

فتوحات کی کثرت تھی مدینہ میں مال و زر کے خزانے لٹ رہے تھے لیکن کوئی سوال کرے کہ
 سیدہ لہسا حضرت فاطمہ کا کوئی اسمین حصہ تھا تو اسکا جواب سوائے نفی کے اور کچھ نہیں
 ہو سکتا۔ بایں ہمہ جب آنحضرت صلعم سے یہ تکلیف دہ حالت عرض کر کے لونڈی کی اسندہ عا
 کیجاتی تو آپ دس طرحیہ سے تسکین و تسفی، و غلط نصیحت کر دیتے، کبھی کوئی وظیفہ بتا دیتے

اور کبھی دنیا کی بے ثباتی کا حال بیان فرمادیتے، کبھی صانِ انکار کر کے فرمادیتے کہ یہ فقر اور بیماری کا حق ہے
 ائمہ حدیث فرماتے ہیں کہ حقیقتاً چکی پیسنے کے نشان حضرت سیدۃ النساء فاطمہ کے ہاتھوں میں پڑ گئے
 تھے، اور جو ملھا چھونکنے سے چہرہ مبارک کا رنگ متغیر ہو گیا تھا لیکن یہ قدرت نہ تھی کہ ایک کینز رکھ سکیں
 ایک دن حضرت علی نے حضرت فاطمہ سے کہا اب تو بانی بھرتے بھرتے سینہ درد کرنے لگا، آجکل دربار
 نبوت میں بہت سے قیدی آئے ہیں تم جاؤ اور ایک خادمہ آنحضرت صلعم سے مانگو۔ حضرت فاطمہ نے کہا
 میں اپنا حال کس سے کہوں میرا خود یہ حال، یہ کہ چکی پیستے پیستے ہاتھوں میں گٹھے پڑ گئے، پھر آپ اپنے
 والد بزرگوار رسول صلعم کی خدمت میں گئیں۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا کیا حال ہے کیسے آئیں کیا کوئی
 کام ہے آپ نے عرض کیا کوئی کام نہیں صرف سلام کے لیے حاضر ہوئی۔ حضرت فاطمہ مر اسام آداب و
 سلام بجا لاکر اپنے گھر واپس آئیں جن باتوں کے اظہار کی ضرورت تھی اور جس گزارش کے لیے گئی
 تھیں شرم کے مارے اُسکا اظہار نہ کیا۔ جب گھر واپس آئیں تو حضرت علی نے کہا تم جس کام کو گئی
 تھیں کیا کر کے آئیں آپ نے کہا میں سلام کر کے علی آئی۔ میری شرم و حیائے اجازت نہ دی کہ میں
 کوئی سوال کرتی۔ پھر دونوں میان بیوی آنحضرت صلعم کی خدمت میں گئے حضرت علی نے عرض
 کیا یا رسول اللہ بانی بھرتے بھرتے سینہ درد کر آیا حضرت فاطمہ نے عرض کیا چکی پیستے پیستے ہاتھوں میں
 گٹھے پڑ گئے اب ایسی تکلیفیں ناقابلِ برداشت ہیں حضور کی بارگاہ میں بہت سے قیدی آئے ہیں
 ان میں سے ایک ہم کو دیجئے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا بخدا میں تم دونوں کو کوئی خادمہ نہیں دے سکتا
 کیا میں اہل صفہ کے حق کو چھوڑ دوں اور ان کو بھول جاؤں۔ جو فقر و فاقہ کی بدولت نان شبیہ کو
 محنت لے رہے ہیں اور میرے پاس کوئی چیز نہیں ہے کہ میں ان لوگوں کے لیے صرف کروں اور امداد
 دوں سوائے اُس سگہ لڑکے قیدیوں کو فروخت کروں اور اُسکی قیمت سے اہل صفہ کی ضرورت
 پوری کروں جب یہ دونوں ایک منصفانہ جواب سن کر گھر واپس آئے تو آنحضرت صلعم ان کے گھر
 تشریف لائے اسوقت دونوں اپنے اپنے فقیرانہ بستروں پر آرام کے لیے لیٹ چکے تھے لیکن جب
 آنحضرت صلعم کو آتے دیکھا تو تعظیماً و تکرماً اُٹھ آئے فرمایا تم نے جس چیز کی ضرورت ظاہر کی
 تھی اور جس کے تمام خواہشمند تھے اُس سے بہتر ایک چیز تم کو بتانے کے لیے آیا ہوں اہل صفہ نے
 عرض کیا فرمائیے۔ آپ نے فرمایا دو ہر نماز کے بعد دس دس بار سبحان اللہ والحمد للہ والکلم

ہر حال میں اور سوئے وقت سبحان اللہ و الحمد للہ ۳۳-۳۳- بار اور اللہ اکبر ۳۴ بار پڑھ کر
 کر دو یہی تمہارے لیے بہترین خادم ہیں۔

اسی روایت کے سلسلہ میں یادوی نے حضرت علی اور حضرت فاطمہ کی بے بضاعتی و بے مایگی
 کا اظہار کیا ہو کہ جب وہ دونوں بستروں پر آرام کے لیے لیٹے تو اوڑھنے کا چادر ہاں قدر چھوٹا
 تھا کہ جیسا پ دونوں اپنے پیروں کو ڈھانکنا چاہتے تو سر کھل جاتا اور اگر سر ڈھانکنا چاہتے تو
 پیر کھل جاتے تھے۔

حضرت علی جناب سیدہ فاطمہ کی خاطر داری کا بہت خیال رکھتے تھے، اور کوئی بات
 منشاء کے خلاف پسند نہ کرتے تھے، لیکن پھر بھی رسول صلعم اُن کو تاکید فرماتے تھے کہ فاطمہ کے ساتھ
 اچھا برتاؤ کرنا اور دہر حضرت فاطمہ کو بھی بار بار نصیحت کرتے رہتے تھے کہ عورت کا بڑا فرض شوہر کی
 اطاعت و فرمانبرداری ہے آپ ہمیشہ دونوں کے تعلقات میں خوشگوار سی پیدا کر کے کی خوشن
 فرماتے رہتے تھے۔ لیکن زن و شوہر کے تعلقات معاشرت ایسا ہم اور سخت ہیں کہ کیسی ہی
 اختیار کیا جائے پھر بھی کبھی نہ کبھی ایسے اتفاقات پیش آجائے ہیں جس سے رنج و ملال پیدا
 ہو جاتا ہے جس سے لطف و محبت کی زندگانی میں بد مزگی پیدا ہو جاتی ہے۔

چنانچہ ایک دفعہ حضرت علی نے حضرت فاطمہ کی خدمت میں دے دے کام لیا آپ کو ناگوار لگنا
 آپ کبیدہ خاطر اپنے والد بزرگوار رسول صلعم کی خدمت میں گئیں آپ کے پیچھے پیچھے حضرت
 علی بھی لئے اور ایسی جگہ کھڑے ہو گئے کہ آنحضرت صلعم اور حضرت فاطمہ کی گفتگو سن سکیں،
 حضرت علی کی شدت مزاج و عفتہ کی حرکات کی آپ نے فرمایا اے بیٹی جو کچھ میں کہوں اسکو
 غور و فکر سے سنو اور عمل کرو۔ وہ مرد و عورت ہی کیا جنکے درمیان کوئی امر واقع نہ ہو اور
 یہ کیا ضروری ہے کہ مرد تمام کام عورت کے منشاء کے مطابق ہی کرے اور شوہر اپنی بیوی کو کچھ
 نہ کہے۔ حضرت علی پر اس مصلیٰ نے جواب کا اس قدر اثر ہوا کہ پھر انھوں نے کوئی ایسی بات
 نہ کی جس سے حضرت فاطمہ کو کبیدہ خاطر ہو تین۔

حضرت علی خود فرماتے ہیں کہ میں چند دفعہ حضرت فاطمہ پر کرتا تھا اُس سے میں دست بردار

ہو گیا۔ اور میں نے اپنی بیوی سے کہا خدا کی قسم میں اب یہاں سے نہ کروں گا جس سے تم بخیر رہو اور تمہاری دلکشی ہو۔

حضرت علی اور حضرت فاطمہ کے درمیان جب کبھی خانگی معاملات میں کوئی بخشش ہو جاتی تو آنحضرت صلعم اُسی طرح صلح کر دیتے۔ اور آپ کو ان دونوں کی مصالحت سے غیر معمولی مسرت ہوتی تھی ایک مرتبہ ایسا ہی اتفاق پھر پیش آیا آپ حضرت علی کے یہاں تشریف لے گئے اُسوقت آپ کے چہرہ مبارک پر کچھ آنارنج و لال کے نمایاں تھے۔ آپ نے ان دونوں میں صلح کرادی۔ جب باہر تشریف لائے تو آپ کا چہرہ مبارک بشاش تھا لوگوں نے دریافت کیا کہ یا رسول اللہ یہ کیا بات ہے جب آپ گھر میں تشریف لے گئے تو آپ کا چہرہ متغیر تھا اور اب لبشاش ہے۔ فرمایا میں نے ایسے دو شخصوں میں مصالحت کرادی جو مجھے محبوب تھے۔

آنحضرت صلعم دنیاوی زینت و آرائش کو بہت ناپسند فرماتے تھے اور اولاد کے لیے بھی یہی صورت تھی آپ خود بھی زینت و آرائش کی چیز اولاد کو نہ دیتے تھے اور نہ دوسروں کو دنیا لیند فرماتے تھے۔ چنانچہ ایک دفعہ حضرت علی نے حضرت فاطمہ کو ایک سو نیکار واجباً حضرت صلعم کو معلوم ہوا تو آپ نے فرمایا اے فاطمہ کیا تم لوگوں سے کہلوانا چاہتی ہو کہ رسول اللہ کی لڑکی اُن کا ہار پہنتی ہے حضرت سیدہ فاطمہ نے اُس کو فروخت کر کے اُس کی قیمت سے ایک غلام خرید لیا۔

ایک مرتبہ آنحضرت صلعم کسی غزوہ سے واپس تشریف لائے تو حضرت فاطمہ نے بطور مقدمہ گھر کے دروازوں پر پردے لگا دیے، اور امام حسن، و امام حسین علیہما السلام کو چاندنی کے لنگن پہنا دیے جب آنحضرت صلعم حسب معمول حضرت فاطمہ کے گھر تشریف لائے تو اس ساز و سامان کو دیکھ کر واپس تشریف لے گئے حضرت فاطمہ کو آپ کی اپسی کا حال معلوم ہوا تو سمجھ گئیں کہ مزاج کے خلاف گذر افور اُپر دون کو چاک کر ڈالا یہ صاحبزادوں کے

پاٹھون سے کنگن اُتار لیے۔

صاحبزادے روتے ہوئے آنحضرت صلم کے پاس گئے، آپ نے فرمایا اگر صبرِ اہل بیت ہیں مگر میں نہیں چاہتا کہ دنیا کے زخرفات سے آلودہ ہوں۔ اور صحابہ سے فرمایا کہ اس کے عیوض ہانخی دانست کے کنگن خرید کر لا دو۔

ابن ہشام بن مغیرہ برادر ابی جہل نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے کہا تم عورت اور بنت ابی جہل سے نکاح کرو حضرت علی کا یہ ارادہ آنحضرت صلم کو معلوم ہوا تو آپ کو سخت ناگوار گذرا آپ مسجد میں تشریف لائے اور عمر پر یہ خطبہ پڑھا۔

آل ہشام علی بن ابی طالب سے اپنی لڑکی کا نکاح کرنے کے لئے مجھ سے اجازت چاہتے ہیں لیکن میں اجازت نہ دوں گا البتہ بن ابی طالب میری لڑکی کو طلاق دیکر اُس کی لڑکی سے نکاح کر لیں فاطمہ میری جگر گوشہ ہے جس نے اُسکو ازیت دی گویا اُس نے مجھے ازیت دی جس سے اُسے دکھ پہنچے گا اس سے مجھے جی پوئیے گا۔

ان بنی ہشام بن المغیرۃ استاد ذوقی ان بنیکو انتہم علی بن ابی طالب فلا اذن ثم لا اذن الا ان یرید ابن ابی طالب ان یرد علی بنی انتہی ینکح انتہم فانما ہی لضعفۃ منی یرسبی مارا بھا و یرد منی ما اذا ہا۔۔۔

اور فرمایا،

اور میں حلال کو حرام اور حرام کو حلال نہیں کرنا چاہتا ہوں لیکن خدا کی قسم بک رسول کی بیٹی اور دشمن خدا کی بیٹی دونوں ایک جگہ جمع نہیں ہر سکتیں۔

و انی لست احرم حلالاً ولا احل حراماً و لکن واللہ لا یجتمع بنت رسول اللہ و بنت عدو اللہ أبداً ما۔۔۔

اس خطبہ کا یہ اثر ہوا کہ حضرت علی نے حضرت فاطمہ کی زندگی تک کوئی دوسرا نکاح نہیں کیا۔

کسی صاحب کو مبادیہ خیال ہو کہ (معاذ اللہ) آنحضرت صلم نے عورت اپنی بیٹی پر حرت پہننے کی

طہ البود و رد نسائی سے ماخوذ، ص ۲۷۷ صحیح بخاری ص ۲۷۷ ج ۲۔ ص ۲۷۷ صحیح بخاری ص ۲۷۷ ج ۲۔

کے استیعاب سے

دوسرے سے حضرت علی کو اجازت نہ دی، خطبہ میں یہ الفاظ نہیں اور نہ خطبہ سے دنیاوی مفاد کا ترجیح ہے یہ پہلے ہی لکھا جا چکا ہے کہ آنحضرت صلعم نے کوئی دنیاوی فائدہ کبھی نہیں حاصل کیا باوجود رسول خدا ہونے کے اپنی عمر نہایت عسرت و تنگی سے بسر کی تاکہ غافلین دنیا مستند ہو جائیں کہ دنیا کا ملین کے لیے باعث عزت و وقعت نہیں۔

حضرت علی کو اجازت نکاح نہ دینے کے چند وجوہ ہیں اولاً اسوجہ سے کہ اُس سے حضرت فاطمہ کو تکلیف پہنچتی اور اس تکلیف کا پہنچنا گویا آنحضرت صلعم کو تکلیف پہنچانا تھا اور آنحضرت صلعم کو تکلیف دینا گویا خداے تعالیٰ کو ناراض کرنا ہے۔ اور ایسا فعل حضرت علی رضی اللہ عنہ کے لیے ذیہانہ ہوتا۔ دوسرے اسوجہ سے کہ حضرت فاطمہ پر بسبب غیرت کے فتنہ و فساد کا احتمال تھا تیسرے آنحضرت صلعم کا اجازت نہ دینا کچھ اسوجہ سے نہ تھا کہ آپ دو عورتوں کا جمع ہونا پسند نہیں فرماتے تھے اسلئے مخالفت فرمائی۔ ہرگز ایسا خیال نہ تھا بلکہ آپنے قضائے الہی سے مستند فرمایا کہ تقدیر الہی یہی ہے کہ یہ دونوں جمع نہ ہوں گے۔

یحییٰ ابن سعد قطانی کہتے ہیں کہ میں نے عبداللہ بن داؤد سے لا اذن الا ان یرید بن ابی طالب ان یطلق ابنتی و یشیخ ابنتھم اسل ارشاد نبی صلعم کے معنی پوچھے تو انھوں نے کہا کہ اللہ نے حرام کر دیا حضرت علی پر کہ وہ حضرت فاطمہ کی حیات میں کسی اور سے نکاح کریں کیونکہ کلام اللہ میں ہے وَمَا تَاَمَّ الشَّوَلُ فُحْدٌ وَوَمَا تَغْلَمُ عَنْهُ فَا تَشْهَوُا (ترجمہ) اور (مسلمانو!) پیغمبر جو چیز تم کو لہا تھو اٹھا کر (دید یا کریں وہ لوے لیا کر دو اور جس چیز کے لیے تم کو منع کریں اُس سے دست کش رہو)۔

جب آنحضرت صلعم نے فرمایا کہ میں اجازت نہیں دیتا تو حضرت علی کرم اللہ وجہہ کو حضرت فاطمہ کی موجودگی میں بلا اجازت آنحضرت صلعم کے دوسری عورت سے نکاح درست نہیں۔ عمر بن داؤد کہتے ہیں جبکہ آنحضرت صلعم کا ارشاد ہے، فاطمہ بضعۃ منی یریبینی حال ابعاد و ذہنی ما اذا ہا، تو بیشک حضرت علی پر حرام ہے کہ فاطمہ کی موجودگی میں کوئی دوسرا نکاح کریں، اور اس سے آنحضرت صلعم کو تکلیف دینا اور دھماکا لگوانا تو ذوالہول اللہ

کے موافق بھی کسی مسلمان کو لائق نہیں ہے کہ رسول اللہ تکلیف دینا ہی بوجھ جائے۔

یحییٰ بن سعد قطانی اور عمرو بن داؤد نے اس سلسلہ کو بہت واضح اور مشروح طریقہ سے صاف کر دیا اب کوئی شک و شبہ کی گنجائش نہیں ہے۔ وَمَا اتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا اور وہاں کہہ ان لوگو! رسول اللہ سے تمام شکوک محو ہو گئے۔ اور اسی پر کاربند رہنا چاہیے۔

شعار اسلام ہمارا ایمان ہے کہ ہم اُس کو تسلیم کریں اور دل سے عمل کریں رسول اللہ کا ہر فعل ہمارے لئے طریقہ عمل ہے خدائے تعالیٰ متعدد جگہ اپنے رسول کی اطاعت کے لئے فرماتا ہے۔

أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ۔ اللہ اور اُس کے رسول کی اطاعت کرو۔ (آل عمران پارہ ۳)۔
مَنْ طَاعَ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ جس شخص نے رسول کی اطاعت کی اُسے اللہ کی اطاعت کی (النساء پارہ ۱)۔
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا طِيعُوا اللَّهَ لَكُمْ دُونِكُمْ لَكُمْ (ایمان لائے ہو اللہ اور اُس کے رسول کی اطاعت کرو اور اُس سے روگردانی نہ کرو) (نفال پارہ ۹)۔
خدائے تعالیٰ اپنے رسول کا مرتبہ بتلا کر بندوں کو مستند کرتا ہے۔

إِنِّي أَنزَلْتُ إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مِّنْ أَعْيُنِنَا ۚ فَاذْكُرُوا نِعْمَتَنَا عَلَيْكُمْ ۖ إِنَّكُمْ أَهْلُهَا ۖ (الاحزاب پارہ ۲۱)۔
یٰٰعِزُّیُّمُ۔ پیغمبر مسلمانوں پر غور ان کی جانوں سے بھی حتیٰ زیادہ رکھتے ہیں
أَرْوَاهُمْ۔ (اور مسلمانوں کو سچا سچ کی جگہ پر) اور پیغمبر کی بیویان (ادب و تعظیم میں) اعلیٰ
مابین ہیں۔ (الاحزاب پارہ ۲۱)۔

مطلب یہ ہے کہ ہر ایک شخص اپنی جان کا پاس کرتا ہے لیکن پیغمبر دن کے حکم کا پاس سے زیادہ کرنا چاہیے۔ جو شخص خدا کے رسول کو قولا و فعلا جانی و مالی کوئی ایذا دے یا اُن کے فعل حکم کو استہزاء فرار دے یا کلمۂ جہنی کرے تو اُس کے لئے خدائے تعالیٰ تہدید کرتا ہے۔
إِنَّ الَّذِينَ يُوْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ ۚ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۚ۔ اور آخرت میں خدا کی پھینکا رہے اور خدائے اُن کے لئے نذرانہ
وَعَذَابُهُمْ شَدِيدٌ۔ عذاب تیار کیا ہے (الاحزاب پارہ ۲۱)۔

آنحضرت صلعم نے حضرت علی، حضرت فاطمہ، اور امام حسن، اور امام حسین سے فرمایا کہ تم لوگوں کی جس شخص سے لڑائی ہے اُس سے میری بھی لڑائی ہے اور جس سے تمہاری صلح ہے اُس سے میری بھی یعنی جن لوگوں سے تم رضامند نہ ہو گے اُن سے میں بھی رضامند نہ ہوں گا اور جس سے تم خوش رہو گے اُس سے میں بھی۔ یہ افضلہ محبت کا انتہائی اثر ہے۔

حضرت علی فرمانے ہیں جو وقت میری شادی حضرت فاطمہ سے ہوئی تو میرے اور فاطمہ کے بے کوئی بستر تک نہ تھا صرف ایک بھڑکی کھال بھی رات کو اُسپر لیٹ رہتا تھا اور دن میں اُس سے مشکیزہ کا کام لیتا تھا اور نہ کوئی خادم تھا۔

ایک دفعہ حضرت علی نے آنحضرت صلعم سے عرض کیا کہ آپ ہم دونوں (فاطمہ و علی) میں سے کس کو زیادہ محبوب رکھتے ہیں۔ آپ نے فرمایا تم سے زیادہ فاطمہ محبوب ہو اور فاطمہ سے زیادہ تم عزیز ہو۔

آنحضرت صلعم کی سرگوشی مشہور روایت کے مطابق حضرت فاطمہ کی عمر اُنٹیس سال کی تھی کہ وحادثہ بجا نگداز۔ والد بزرگوار رسول صلعم کا سایہ عاطفت سر سے اٹھ گیا یہ صرف داغِ غم تھا نہ تھا بلکہ داغِ یتیمی تھا۔

آنحضرت صلعم کی محبوب ترین اولاد آپ ہی تھیں، اور دوسرے آنحضرت صلعم کی اولاد میں صرف آپ ہی کا وجود گرامی یہ حدیث جانا کہ اٹھائے اور رونے کے لیے باقی تھا۔

حضرت عائشہ صدیقہ فرماتی ہیں کہ وفات سے قبل آنحضرت صلعم کے پاس میں بیٹھی ہوئی تھی کہ فاطمہ آئیں تو آنحضرت صلعم نے مجھ یا بنتی، لکڑی یا این یا این جانب بٹھا لیا پھر آپ نے اُن کے کان میں چپ فرمایا وہ رونے لگیں پھر دوبارہ کچھ کان میں فرمایا تو چپنے لگیں نیچے برا تعجب ہوا اور مجھ سے نہرا کیا میں نے فاطمہ سے پوچھا یہ کیا بات ہو اس سے قبل میں نے ایک ہی وقت میں رونے اور چپنے کا اقصا نہیں دیکھا جیسا کہ اس موقع پر دیکھا۔ فاطمہ سے جواب دیا میں یہ کہنے کے لیے باپ کا راز فاش نہ کروں گی جب رسول صلعم کا وصال ہو گیا تو میں نے پھر فاطمہ سے کہا اُس روز رونے اور چپنے کا کیا سبب تھا فاطمہ نے کہا چونکہ آنحضرت صلعم

اس عالم سے تشریف لینگے۔ اسلئے اب میں اُس واقعہ کو بیان کرتی ہوں دو پہلی مرتبہ تو آنحضرت صلعم نے فرمایا تھا کہ جبریل علیہ السلام سال میں ایک مرتبہ قرآن پاک کا دور کرنے تھے اس کے خلاف معمول سال میں دو بار دور کیا اس سے قیاس ہوتا ہے کہ میری موت کا وقت قریب لگیا ہے اور تم میرے اہل بیت میں سے پہلے مجھ سے ملو گی۔ اس پر میں روئے لگی پھر اپنے دوبارہ فرمایا کیا تم اس کو پسند نہیں کرتیں کہ تم دنیا کی تمام عورتوں کی سردار ہو۔ میں یہ سنکر منہ نہ لگی۔ وفات سے قبل جب آنحضرت صلعم پر غشی طاری ہوئی تو حضرت فاطمہ فرماتی تھیں۔

اَوَّلَ مَا جَاءَ لَهَا، ہائے میرے باپ کی بچینی۔ اس پر آنحضرت صلعم نے فرمایا تمہارا باپ جسکے بعد پھر بچیں نہ ہو گا۔

یہ پہلے لکھا جا چکا ہے کہ آنحضرت صلعم کی وفات کے بعد تک بنات طلیبات میں صرف حضرت فاطمہ کا وجود گرامی تھا لیکن حقیقتاً امر یہ ہے کہ آپ پر بہت بڑی مصیبت پڑی اور آپ کی زندگی بھی اُسی دن ختم ہو گئی۔ جس دن یہ صدمہ جانکاہ دیکھنا نصیب ہوا۔

کتب سیر میں مذکور ہے کہ وفات کے بعد حضرت فاطمہ بہت رنجیدہ رہا کرتی تھیں چنانچہ بقیۃ ایام حیات میں آپ کو کسی نے ہانتا ہوا نہیں دیکھا۔

جب آنحضرت صلعم کی تدفین تکفین سے صحابہ فارغ ہو کر حضرت فاطمہ کی خدمت میں آئے اور آپ کی تسلی و تسخنی کرنے لگے تو آپ نے حضرت انسؓ سے پوچھا کیا تم رسول اللہ کو دفن کر لے اُنھوں نے عرض کیا جی ہاں۔ آپ نے فرمایا تمہارے دل نے کیسے گوارا کیا کہ تم نے کئی من خاک کے بیچے آنحضرت کو دبا دیا۔

آنحضرت صلعم کی قبر پر آپ تشریف لے گئیں وہاں روئیں اور ایک مشت خاک قبر شریف سے لیکر آنکھوں سے لگائی اور یہ دُشعر پڑتے۔

مَا ذَا عَلٰی مِنْ شَيْءٍ تُؤْتِيهِ رَاحِمَةُ
ان (اَیْشَةُ) سَوَّالَتْ مَا نَعْوَا لَهَا
کیا پائے اس شخص کو کہ خاک نزار مبارک آنحضرت صلعم
سو گئے ملازم ہو اُس پر یہ کہ بھرا دہ تمام کوئی خوشبو لگے

صَبَّتْ عَلَى مَصَائِبَ لَوْ أَفْهَا

صَبَّتْ عَلَى الْأَيَّامِ صَرَنَ لِيَا لِيَا

یہ شعر حضرت علی کرم اللہ وجہہ کے ہیں۔ جو حضرت فاطمہ نے وقت حاضری مزار مبارک

پڑھے اور جو اشعار آنحضرت صلم کے مرثیے کے متعلق آپ سے منسوب ہیں وہ یہ ہیں

اَجْمَرَ آفَاقُ السَّمَاءِ وَكُورَتُ ۞ ۞

شَمْسُ النَّهَارِ اِظْلَمَ الْعَصْرَانُ ۞ ۞

وَالْأَرْضُ مِنْ بَعْدِ النَّبِيِّ كُثِيبَةٌ

اِسْفَافُهَا كَثِيرَةٌ اِلَّا حِزَانُ

قَلِيلِكُمْ شَمَرُ الْبَلَاءِ دُغْرِبَهَا

وَلَكِنَّهُ مُضَرٌّ وَكُلُّ مِثْلَانِ

وَلِيَكُنَّ الطُّودُ الْاَشْمُ وَجُوعٌ

وَالْبَيْتُ وَالْاَسْتَارُ وَالْاَرَاكُنُ

يَا خَاتَمَ الرِّسْلِ الْمُبَارَكِ ضَوْعٌ

صَلِّ عَلَيْكَ فَتَهْلُ الْفَرَآءُ

آنحضرت صلم کے انتقال کے بعد میراث کا مسئلہ پیش ہوا حضرت فاطمہ نے حضرت ابوبکر

سے فرمایا کہ جو کچھ میراث ہو اس کو تقسیم کر دو۔ حضرت ابوبکر نے فرمایا کہ رسول اللہ کے اعزہ

کو اپنے اعزہ سے زیادہ محبوب رکھتا ہوں لیکن دقت یہ ہے کہ خود آنحضرت نے ارشاد فرمایا

ہے کہ اپنا جو مال متروک چھوڑتے ہیں وہ کل کا کل صدقہ ہوتا ہے اس میں وراثت نہیں ہوتی

اس بنا پر میں کیوں کر تقسیم کر سکتا ہوں۔ اس پر حضرت فاطمہ کو بہت قلق ہوا

صحیح بخاری میں مذکور ہے کہ حضرت فاطمہ کو اس گفتگو سے سخت صدمہ ہوا اور وہ حضرت ابوبکر

سے اس قدر ناراض ہوئیں کہ آخر وقت تک اُن سے اس معاملہ میں بات چیت نہ کی۔

مجھ پر جو مصیبتیں پڑیں اگر وہ دنوں پر پڑتیں

نورہ رات ہو جاتے۔

جو حضرت فاطمہ نے وقت حاضری مزار مبارک

پڑھے اور جو اشعار آنحضرت صلم کے مرثیے کے متعلق آپ سے منسوب ہیں وہ یہ ہیں

فِيَارَ الْوَدَّهِ كُنَارَ آسَمَانِ كَيْسِثُ دِيَاگِيَا

اَفْتَابُ اَدْرَا رِيَاگِيَا هُوَ گِيَا زَمَانُ۔

اور یہی اصل اللہ علیہ وسلم کے بعد میں تنگ ہیں نہ رنجیدہ

بلکہ بوجہ کثرتِ آلام و منوس کے شوق ہوئی مائی ہے

آنحضرت صلم پر شرق و مغرب شہر کے گروں کو

اور قبیلہ مضر اور تمام اہل بین کو روپا چاہیے۔

بلکہ بڑے بڑے پہاڑ اور غلوے زمین میں آسمانی

بیت اللہ ترنہ جبر پڑے لگے ہوئے اور ستون والا

ہے اس کو بھی روپا چاہیے۔ اے سب سولوں

کے خاتم کہ مبارک ہو شاخ اُن کی (سلسلہ نسب)

رحمت بھیجے پھر اُن کو لاؤ (اگر ان کا یعنی خدا نے اجازت بھیجی ہے)

آنحضرت صلم کے انتقال کے بعد میراث کا مسئلہ پیش ہوا حضرت فاطمہ نے حضرت ابوبکر

سے فرمایا کہ جو کچھ میراث ہو اس کو تقسیم کر دو۔ حضرت ابوبکر نے فرمایا کہ رسول اللہ کے اعزہ

کو اپنے اعزہ سے زیادہ محبوب رکھتا ہوں لیکن دقت یہ ہے کہ خود آنحضرت نے ارشاد فرمایا

ہے کہ اپنا جو مال متروک چھوڑتے ہیں وہ کل کا کل صدقہ ہوتا ہے اس میں وراثت نہیں ہوتی

اس بنا پر میں کیوں کر تقسیم کر سکتا ہوں۔ اس پر حضرت فاطمہ کو بہت قلق ہوا

صحیح بخاری میں مذکور ہے کہ حضرت فاطمہ کو اس گفتگو سے سخت صدمہ ہوا اور وہ حضرت ابوبکر

سے اس قدر ناراض ہوئیں کہ آخر وقت تک اُن سے اس معاملہ میں بات چیت نہ کی۔

لیکن طبقات کی ایک روایت سے معلوم ہوتا ہے کہ جب آپ بیمار ہو میں اور حضرت ابو بکرؓ کو دیکھنے کے لئے گئے تو آپ نے اندر آنے کی اجازت مانگی حضرت علیؓ نے اپنی بیوی سیدہ حضرت فاطمہؓ سے کہا کہ ابو بکرؓ اندر آنے کی اجازت طلب کرتے ہیں آپ نے فرمایا اس کو تو آپ ہی سمجھ سکتے ہیں چنانچہ وہ اندر آئے مخرج برسی کی اور معذرت چاہی آپ ان سے خوش ہو گئیں اور کوئی رنج دل میں نہ رہا اس سے معلوم ہوتا ہے کہ گو پہلے بہت ناراض ہوں لیکن بعد میں آپ خوش ہو گئیں اور گزشتہ باتوں کا کچھ نہیں خیال کیا۔

وفات

حضرت فاطمہ سیدہ عالم کی اور بن بنین جس طرح عین جوانی کی حالت میں گزر گئیں اسی طرح حضرت فاطمہؓ نے آنحضرت صلیم کی وفات کے اٹھ ماہ بعد اور بعض کے نزدیک ۱۰ یوم کے بعد اس دنیا سے فانی سے کوچ کیا۔ اور بعض کے نزدیک دو مہینے اور بعض کے نزدیک چار مہینے لیکن صحیح یہی ہے کہ آنحضرت صلیم کی وفات کے چھ مہینے بعد بہ عمر اسی سال ۳۰ سال ۳ رمضان المبارک ۱۱ھ ہجری راگزراے خود دوسرین ہوئے۔

آنحضرت صلیم کی پیشینگوئی کہ میرے اہل بیت میں سب سے پہلے لوگ پوری ہوئی۔ اسی سال کی عمر اسی وقت تسلیم کی جاسکتی ہے جبکہ سنہ ولادت پانچ سال قبل نبوت تسلیم کیا جائے۔ اگر سنہ محمدی سنہ ولادت مانا جائے تو یہ عمر نہیں ہو سکتی ان اگر چوبیس سال عمر تسلیم کی جائے تو البتہ سنہ مذکور کے مطابق یہ سن شریف ہو سکتا ہے لیکن اگر باب برے اسی سال بالاتفاق تسلیم کیا جس سے سنہ ولادت پانچ سال قبل نبوت ثابت ہوتا ہے۔

واقعی مؤرخ لکھتے ہیں کہ حضرت فاطمہؓ کا انتقال ۳ رمضان المبارک ۱۱ھ ہجری میں ہوا۔ حضرت عباسؓ نے جنازہ کی نماز پڑھائی اور حضرت علیؓ اور فضل و حضرت عباسؓ نے قبر میں اتارا۔

آپ کے مرض الموت سے متعلق صحیفہ تاریخ اہل سکت ہیں مگر جہاں تک معلوم ہو سکا وہ یہی ہے کہ آپ کا انتقال کسی ایسے سخت مرض میں ہوا کہ جسکی وجہ سے کچھ عرصہ تک صاحب فراش رہیں

ام سلمہ کہتی ہیں کہ سبقتِ حضرت فاطمہ کی وفات کا وقت قریب ہوا تو حضرت علیؓ طہر میں تشریف
 نہیں رکھتے تھے حضرت فاطمہ نے مجھ سے کہا کہ بانی کا انتظام کرو دین غسل کروں گی اور صاف و عمدہ
 کپڑے نکال دو وہ ہنوں گی چنانچہ میں نے یہ سب انتظام کر دیا۔ آپ نے خوب اچھی طرح
 غسل کر کے کپڑے پہنے پھر فرمایا کہ میرا بستر کرو دین لیٹوں گی میں نے بستر بھی کر دیا وہ بستر پر
 قبلہ رو لیٹ گئیں اور مجھ سے فرمایا اب مفارقت کا وقت قریب ہو دین غسل کر چکی ہوں اس لئے
 اب غسل کی مگر ضرورت نہیں ہے اور نہ اب میرا بدن کھل جائے۔ چنانچہ اسکے بعد ہی انتقال ہو گیا
 جب حضرت علیؓ آئے تو میں نے یہ واقعہ بیان کیا انھوں نے اُسی غسل پر اکتفا کیا اور ان کو
 دفن کر دیا۔ یہی روایت کتابِ صابین ام رافع سے مروی ہے۔

جنازہ میں بہت کم لوگوں کو شرکت کا موقع ملا اس کی وجہ یہ تھی کہ رات کو انتقال ہوا اور حضرت
 علیؓ سے وصیت کر دی تھی کہ میں رات کو دفن کر دی جاؤں چنانچہ رات ہی کو دفن کر دی گئیں
 جو نہ رات کا وقت تھا لوگوں کو وفات کی خبر نہ پہنچ سکی۔ اسلئے اکثر لوگ شرکتِ دفن
 سے محروم رہے۔

سیدۃ النساء حضرت فاطمہ کے مزار میں انتہائی شرم و حیا تھی جیسا کہ وفات کا وقت قریب آیا تو
 آپ نے حضرت اسماء بنت عمیس سے فرمایا کہ مجھے پسند نہیں ہو کہ عورت کا جنازہ قبرستان
 تک کھلا ہوا جائے اس میں بے پردگی ہوتی ہے اور مرد و عورت کے جنازہ میں کوئی تفریق نہیں
 رکھی گئی، مرد بڑا کرتے ہیں کہ جنازہ کھلا ہوا لیجاتے ہیں یہ مجھے بالکل پسند نہیں ہے حضرت اسماء
 نے کیا یا بنتِ رسول اللہ میں نے حبش میں ایک بہترین طریقہ دیکھا ہے اگر آپ حکم دین تو
 وہی طریقہ پیش کروں۔ یہ لکڑی کی چاندیاں منگوائیں اور ان پر کراٹا مانا جس سے ایک پردہ
 کی صورت نکلا آئی۔ آپ کو یہ طریقہ بہت پسند آیا اور بہت خوش ہو گئیں۔ چنانچہ آپ کا جنازہ
 اُسی طرح پردہ میں قبر تک گیا۔ اور سلام میں ہی پہلی خاتون ہیں جس کا جنازہ اس طریقہ سے
 اٹھایا گیا۔ آپ ہی کی ذاتِ مقدس نے اس پردہ کو رائج کیا اور آج تک اسی پر عملدرآمد ہو رہا ہے۔

۱۔ طبقات صفحہ ۱ و ۲، ۲۔ اسبابہ صفحہ ۲، ۳۔ اسبابہ صفحہ ۲، ۴۔ ایضاً۔

اپنے بے حد حضرت زینب بنت جحش کا بھی جنازہ اسی طرح اٹھایا گیا۔

حضرت علی کرم اللہ وجہہ جب بخینہ و تکفین سے فارغ ہو کر گھر تشریف لائے تو مغرم و محزون اور بہت پریشان تھے۔ اسی شدت غم و الم میں آپ نے یہ شعر پڑھے۔

ارحی علی الدنیا علی کثیر ۱

دعا جمعہ احمی المات علی ۲

لکل اجتماع من خلیلین فرقة ۳

وکل الذی درن الفراق قلیل ۴

وان افتقاد فی طابع احمد ۵

دلیل علی ان لا یدوم خلیل ۶

حضرت علی کرم اللہ وجہہ حضرت فاطمہ کی قبر شریف پر روزانہ تشریف لیجاتے اور حضرت فاطمہ کو یاد کر کے یہ شعر پڑھتے تھے۔

مالی مریت علی القبر مسلما ۱

قبر الحبيب فلم یدرجوا بی ۲

یا قبر مالک لا تجیب نادیا ۳

امللت بعدی خلة الاحباب ۴

خدا یا کیا جو میرے واسطے کہ میں قبر میں پرگنہ بنا ہوں
درمخالدیکر جب کہ قبر کو جان بسلام کرنے والا ہوتا ہوں
لیکن حبیب کی قبر میرے سلام کا جواب نہیں دیتی
اے قبر تجھ کو کیا ہو گیا، وہ پکارنے والے کو کوئی جواب
نہیں دیتی، معلوم ہوتا ہے کہ تو نے میرے بعد اڑا رکھا ہے،
دو تون کی محبت (رہی) کہ کھد کر دیا (منتقطع کر دیا)

اس شعر کے جواب میں حضرت علی کو (حضرت فاطمہ کی طرف سے) اتنے غیبی نے یہ جواب دیا۔

قال الحبيب: کیف لی مجواکم ۱

وانا دھین بعباد الی و تراب ۲

جیسے کہ میں تم کو جواب دوں گا کہ وہ آئیں جو میرے پاس
ہیں اور میرا طاق ہو جائیں اور میں ہی بن جائوں گا تمہارے

اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَسْئَلُكَ

وَجِبْتَ عَنِ اَهْلِ وَعَنِ اَتْرَابِىْ

فَعَلِيْكُمْ مَنِىْ السَّلَامَ تَقَطَّعَتْ

مَنِىْ مِنْكُمْ خَلَّةُ الْاَحْبَابِ

کیف ڈھیر میں بی ہوئی ہوں مٹی نے میرے تمام

محاسن کو کھالیا اور میں تم کو ٹھوٹ لگئی اور میں اپنے

اہل و جمعہ کو لوگوں سے پوشیدہ ہو گئی ہوں -

تم کو میری طرف سے سلام پہنچے (اور انیس) مجھ سے

اور تم سے دوستی کی رشتی منقطع ہو گئی -

دفن اواقفی کہتے ہیں میں نے عبد الرحمن بن ابی لیسٰی سے کہا کہ اکثر لوگوں کا خیال ہے کہ

حضرت فاطمہؑ کی قبر مقام بقیع میں ہے۔ اب کا اس بارہ میں کیا خیال ہے؟

تو انھوں نے جواب دیا کہ مقام بقیع میں وہ دفن نہیں کی گئیں لیکن دردار عقیل، میں دفن

کی گئیں اُن کی قبر اور راستہ کے درمیان تقریباً سات ہجرت کا فاصلہ ہے۔

شرفِ فضیلت اس امر میں محدثین کا اختلاف ہے کہ اس امت میں شرفِ فضیلت کسکو

حاصل ہے۔ کسی نے حضرت عائشہ صدیقہؓ کو فضل قرار دیا ہے، کسی نے

حضرت فاطمہؑ کو۔ لیکن عام مسلمانوں کا اعتقاد یہی ہے کہ حضرت فاطمہؑ افضل ہیں۔

پھر اس امر میں بھی اختلاف ہے کہ حضرت خدیجہؓ افضل ہیں یا حضرت عائشہ صدیقہؓ۔

لیکن حقیقت حال یہ ہے کہ حیثیتیں مختلف ہیں۔ اولیتِ اسلام، اور ابتدائی

کوششوں، اور تصدیقِ رسالت، اور آنحضرت صلیع کی اعانت و امداد کے

حفاظ سے حضرت خدیجہؓ افضل ہیں۔ اور علم و عظمت، ذکاوت، ذہانت،

عقل مندی کو دیکھتے ہوئے حضرت عائشہ صدیقہؓ کا مرتبہ زیادہ ہے۔

بعض لوگ یہ بتیال کہتے ہیں کہ حضرت فاطمہؑ کی فضیلت اسوجہ سے ہے کہ وہ

رسول اللہ صلیع کی صاحبزادی ہیں۔ لیکن یہ خیال صرف حسنِ اعتقاد پر ہے۔ اُن کی

ذاتی خوبیوں کا مجموعہ جو ہر خود اُن کی فضیلت پر دال ہے۔ اسلام نبی جیسی،

شرافت کا لحاظ نہیں رکھتا، نہ ہر ذہن میں خود ایک ایسا وصف ہے جو اپنے معیار

کے اعتبار سے ہر خوبی کے لیے کفیل ہو سکتا ہے۔

۱۔ آنحضرت صلعم نے خود ایک مرتبہ حضرت فاطمہؑ سے فرمایا کہ تم یہ خیال نہ کرنا کہ میں تمہارا باپ ہوں، آخرت میں تمہاری مدد کرونگا میں بلا اذن کسی کی شفاعت نہ کروں گا تم خود عمل صالح کرو اور اللہ پر بھروسہ رکھو۔ اسی سے امداد چاہو اور یہ سمجھ لو کہ آخرت میں کوئی چیز سولے عمل صالح کے فائدہ مند نہیں ہے۔

حضرت امامہؑ

نام امامہ نام ہے، ان کے والد ماجد حضرت ابو العاص بن ربیع بن عبد المطلبؑ، اور والدہ ماجدہ حضرت زینب بنت رسول اللہؐ ہیں۔

ولادت اپنے نانا آنحضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانہ مبارک میں پیدا ہوئیں۔

نکاح آنحضرت صلعم کی حیات مبارک میں جب سن شعور کو پہنچیں تو ان کی شادی کی نہ کر ہوئی۔ چونکہ حضرت فاطمہؑ کا انتقال ہو چکا تھا اور حضرت فاطمہؑ کی وصیت بھی یہی تھی کہ میرے بعد حضرت علیؑ امامہ سے عقد کریں۔ اسلئے حضرت امامہ کا عقد حضرت علیؑ کرم اللہ وجہہ سے کر دیا گیا۔

حضرت امامہ کی شادی کا سرانجام زبیر بن العوامؓ کے ہاتھوں ہوا تھا اسلئے کہ حضرت ابو العاص نے انھی کو حضرت امامہ کے نکاح کرنے کی وصیت کی تھی۔

جب حضرت علیؑ سلمہ بن ہریرہؓ سے تواس خیال سے کہ معاویہؓ حضرت امامہ سے عقد نہ کر لیں۔ آپ نے معاویہ بن نوفلؓ کو وصیت کی کہ تم میرے بعد امامہ سے عقد کر لینا چنانچہ حضرت علیؑ کے انتقال اور عدت گذرنے کے بعد معاویہ بن نوفلؓ سے عقد ہو گیا۔

۱۔ طبقات صفحہ ۲۶۶ و اسد الغابہ صفحہ ۲۷ و استیعاب صفحہ ۲۷ و الامشور صفحہ ۶۵، ۶۶ ایضاً،

۲۔ اسد الغابہ صفحہ ۲۷ و استیعاب صفحہ ۶۵، ۶۶۔

حضرت لبابۃ الکبریٰ

نام { ان کا نام لبابۃ ہے، الکبریٰ لقب، اور ام الفضل کنیت، یہی اپنی کنیت کے ساتھ زیادہ مشہور و معروف ہیں، ان کے والد ماجد حارث بن حزن الہلالی تھے، اور والدہ بہتند (خولہ) بنت عوف قبیلہ کنانہ سے تھیں۔۔۔

نکاح { ام الفضل (لبابۃ) کا نکاح حضرت عباس بن عبدالمطلب سے ہوا۔ (جو کہ آنحضرت کے عم محترم تھے)۔

اسلام { ام الفضل (لبابۃ) خواتین مکہ میں پہلی خاتون ہیں جو حضرت خدیجہ بنت خویلد (زوجہ بنی صلعم) کے بعد اسلام لائیں۔

ہجرت { حضرت عباس بن عبدالمطلب کے اسلام لانے کے بعد حضرت ام الفضل (لبابۃ) نے مدینہ کی طرف ہجرت کی۔

فضل و کمال { حضرت ام الفضل (لبابۃ) نے آنحضرت صلعم سے تقریباً بیس احادیث روایت کی ہیں، جنکے اکثر راویوں کے نام یہ ہیں۔ عبد اللہ، تام، انس بن مالک، عبد اللہ بن حارث، عمر، کریم، قابوس،

خاص خصوصیت { آنحضرت صلعم کے قبل بعد نبوت کسی خاتون کو یہ شرف حاصل نہ تھا کہ آپ کا سر مبارک اپنی گود میں رکھ کر بال صاف کرتی۔ کنگھی کرتی

یا مسیر لگاتی اور نہ آنحضرت صلعم اس کو مس فرماتے لیکن یہ شرف و عزت خصوصیت سے ام الفضل (لبابۃ) ہی کو حاصل تھا کہ سر مبارک اپنی گود میں رکھ کر آپ کے بال صاف کرتیں۔ اور مسیر لگاتی تھیں۔

عام حالات { رسول صلعم ام الفضل کے گھر ان کو دیکھنے اکثر تشریف لیا کرتے تھے۔ اور

طبقات صفحہ ۲۰۳، واسطیہ صفحہ ۵۳۹، دستیاب صفحہ ۷۷، طبقات صفحہ ۲۰۳، ۲۰۴

اسد الغابہ صفحہ ۵۲۰، ۵۲۱ طبقات صفحہ ۲۰۳۔۔۔

۱ غنی کے گرد و پھر کے وقت غلوڑی دیر آرام فرماتے تھے۔

ام الفضل کی حقیقی، دعاتی، اور اخلاقی، کئی بہنیں تھیں اور یہ سب بہنیں خاندان قریش و ہاشم کے معزز گھرانوں میں بیاہی گئی تھیں چنانچہ ام الفضل کی حقیقی بہن حضرت میمونہ کو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے دائرہ ازدواج میں شامل ہونے کا شرف حاصل تھا، اور لبابہ الکبریٰ (ام الفضل) حضرت عباس کو، سلمیٰ حضرت حمزہ کو، اور اسماء حضرت جعفر بن ابی طالب سے جو حضرت علی علیہ السلام کے بھائی تھے، منسوب تھیں۔ حضرت جعفر بن ابی طالب کے بعد اسماء کا عقد حضرت ابو بکر صدیق سے ہوا پھر حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے۔

اسی بنا پر ام الفضل کی والدہ بہت دانت عوف کی نسبت کہا جاتا ہے کہ وہ اپنے سمدھیانے کے لحاظ سے بڑی خوش نصیب بہن، اور سین اکا کوئی نظیر نہیں۔

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمایا کرتے تھے کہ ام الفضل، حضرت میمونہ، سلمیٰ، امایہ چاروں مؤمنہ بہنیں ہیں۔

حجۃ الوداع میں ام الفضل نے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی ہم کابی میں حج بھی کیا تھا۔ اس موقع پر عرفہ کے دن لوگوں کو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے صائم ہونے میں شک ہوا اور ام الفضل سے اپنا شک ظاہر کیا تو اپنے دودھ کا ایک پیالہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں بھیجا۔ اپنے دودھ پی لیا لوگوں کو تشفی ہو گئی اور انکا شبہ دور ہو گیا۔

ام الفضل عابدہ، زایدہ تھیں ہر دو شنبہ و پنجشنبہ کو روزہ رکھتی تھیں۔ ایک دفعہ ام الفضل نے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے عرض کیا کہ میں نے خواب میں دیکھا کہ آپ کے عضدے مبارک میں سے ایک عضو میرے گرد میں ہے۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا وانشاء اللہ خیراً، فاطمہ کے بیان پر لڑکا پیدا ہو گا اور تم اس کو دودھ پلاؤ گی۔ اور تم اس کی کھیل رہو گی چنانچہ حضرت فاطمہ کے فرزند ارجمند امام حسین پیدا ہوئے۔ ام الفضل ان کی کھیل رہیں۔ ایک روز

۱۰ طبقات ۲۳۳، دستغاب ۴۹، واسطہ الغابہ ۵۳۹، ۱۰۲ اصابہ ۹۳، ۱۰۳ اصابہ ۹۳
۱۰ اصابہ ۳۹، دستغاب ۴۹، ۱۰۴ اصابہ ۹۳، دستغاب ۴۹، ۱۰۵ اصابہ ۹۳، طبقات
۲۰۴، مجمع بخاری ۲۶، ۱۔ ۱۰۶ طبقات ۲۰۴، خلاصۃ التہذیب ۴۵، ۱۰۷۔

حسین علیہ السلام نے آنحضرت صلعم پر پیشاب کر دیا اُم الفضل نے اُن کو آپ کی گود سے لے لیا اور غصہ سے جھڑکا اور کہا تم نے آنحضرت صلعم پر پیشاب کر دیا۔ آپ نے فرمایا تم نے میرے بچے کو جھڑکا کر مجھے تکلیف دی پھر بانی سے پیشاب دھویا۔

اُم الفضل نسبت دیگر خواتین کے اولاد کی طرف سے بہت زیادہ خوش نصیب **اولادِ حقین**۔ اُن کی کل اولادین نہایت قابلِ حقین۔ ابو الفضل، عبداللہ، عبید اللہ، مقبر، قثم، عبدالرحمن، ام حبیبہ، یہ سب اُم الفضل کی باقیات صالحات ہیں۔
عبداللہ بن زید اہلِ لالی شاعر اُم الفضل کی خوش قسمتی پر فخر و ناز کرتا ہوا یہ شعر لکھتا ہے۔

ما ولدت بنجیۃ من خل	نہیں جنی کوئی شریف زادی کسی شریف مرتبے مثل
کستہ من بطن اُم الفضل	ان چھ بچوں کے اُم الفضل کے بطن سے ہیں۔
اکرم بھا من کسلۃ کھل	کس قدر اچھی اور ہر عورت پر اور نہ کس قدر اچھا اور ہر مرد پر جو کہ
عمّ النبی المصطفیٰ ذی الفضل	نبی پر گزیرہ صاحب فضل اور خاتم الانبیاء اور
وخاتم الرسل وخیر الرسل	بہترین پیغمبر کے چچا ہیں۔

اُم الفضل نے حضرت عثمان کے زمانہ خلافت میں داعی اجل کو لبیک کہا **وفات** اُس وقت اُن کے شوہر حضرت عباسؓ زندہ تھے۔

حضرت فاطمہ رضی

نام فاطمہ نام ہے، ان کے والد قیس بن خالد الاکبر بن دہر تھے، اور والدہ امیمہ بنت ربیعہ بن قبیلہ کنانہ سے تھیں۔ اور ان کے بھائی ضحاک تھے، فاطمہ اپنے بھائی سے دس سال بڑی تھیں۔

نکاح ابو عمر و حفص بن مغیرہ سے نکاح ہوا تھا۔

ہجرت ہجرت کے پہلے دور میں جبکہ عورتوں نے مکہ سے ہجرت کی اُس میں یہ بھی شامل تھیں۔

فضل و کمال یہ نہایت عقلمند، سمجھدار، ادیب، فاضلہ، صاحبہ الہیہ، ناقب الفکر، ذی کمال خاتون تھیں۔ اکثر ثقہ و اولیاء نے اُن کے حوالہ سے چند احادیث کی روایت کی ہے جن میں سے بعض کے نام یہ ہیں۔ ثقیبی۔ نخعی۔ ابوسلمہ، قاسم بن محمد، ابوبکر بن ابوالجہیم، سعید بن مصعب۔ عروہ، عبد اللہ بن عبد اللہ، اسود، سلیمان بن سیار، عبد الرحمن بن عاصم، عیسیٰ بن جابر۔

جب حضرت عمر بن الخطابؓ نے مسند ہجری میں شہید ہوئے تو مجلس شوریٰ انھی حضرت فاطمہ کے گھر منعقد ہوئی۔ چونکہ فاطمہ ایک عقیلہ، فہیمہ، ذی علم، صاحبہ الہیہ خاتون تھیں اسلئے ان سے بھی مشورہ لیا جاتا تھا۔

عام حالات جبکہ حضرت علی علیہ السلام سلمہ میں بن کی طرف ایک لشکر لیکر جا رہے تھے اُن کی ہمراہی میں حضرت فاطمہ کے شوہر ابوبکر و بھی تھے، سداوتہ وقت ابوعمر نے اپنے وکیل نکاح عیاش بن ابی ربیعہ کی معرفت اپنی بڑی فاطمہ کو آخری طلاق

لے لیا۔ ۱۲۴ھ کو اسد الفجار ص ۵۲، دور المذکور ص ۲۶، ۲۷، ایضاً طبقات صفحہ ۲، ۳، اسد الفجار ص ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، دور المذکور ص ۲۶، ۲۷، ایضاً، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵،

(دو طلاق دے چکے تھے) کہلا بھیجی۔ اور بطور نفقہ باپخ صلح جو، باپخ صلح خرے بھی بھیجے جب حضرت فاطمہ نے عیاش سے اپنے کھلنے اور پینے اور مکان کا مطالبہ کیا تو عیاش نے کہا تمہارے شوہر نے مردن یہ خرے اور جو دیئے ہیں اور بھارے پاس کچھ نہیں ہے۔ جو کچھ دیا گیا محض احسان و مہر دی ہو ورنہ اب تمہارا کوئی حق ہمارے ذمہ نہیں ہو فاطمہ کو یہ بات بہت ناگوار گذری اور اپنے کپڑے وغیرہ لیکر آنحضرت صلعم کی خدمت میں حاضر ہوئیں خالد بن ولید وغیرہ بھی وہاں پہنچے فاطمہ نے یہ سب قصہ آنحضرت صلعم سے بیان کیا آپ نے استفسار فرمایا کہ تم کو ابو عمر نے کتنی مرتبہ طلاق دی۔ حضرت فاطمہ نے عرض کیا کہ تین بار، آنحضرت صلعم نے فرمایا کہ تمہارا نان و نفقہ ابو عمرو پر واجب نہیں اب تم عدت کا زمانہ اُمّ شریک کے یہاں گزار دو لیکن اُمّ شریک کے اعزہ و اقارب کی آمد و رفت اُن کے مکان میں بھی اس لئے آپ نے دوبارہ یہ حکم دیا کہ ابن کتوم نابینا اور تمہارے ابن عم ہیں ایسے بہتر ہے کہ تم اُن کے یہاں رہ کر عدت کا زمانہ گزارو چنانچہ حضرت فاطمہ تبعلیل ارشاد آنحضرت صلعم اُن کے یہاں رہنے لگیں جب عدت کا زمانہ منقضی ہوا تو ہر طرف سے لوگوں کے پیغام عقد آنے لگے جس میں امیر معاویہ بن ابی سفیان اور ابو جہم اور اُسامہ بن زید کا بھی پیغام تھا حضرت فاطمہ نے آنحضرت صلعم سے ان پیغاموں کے بارے میں مشورہ کیا آپ نے فرمایا معاویہ فقیر و مفلس ہے۔ اُس کے پاس کچھ نہیں اور ابو جہم جھگڑالو اور سخت مزاج ہے، اُسامہ بن زید ان دونوں سے بہتر ہے چونکہ حضرت فاطمہ کا خیال تھا کہ آنحضرت صلعم اپنے شرف ازدواج سے سرفراز فرمائیں گے اُس لئے اُحنون نے اُسامہ بن زید سے عقد کر کے میں تامل کیا۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا تمہیں کیون عذر ہو، خدا اور رسول کی اطاعت کرو اس میں تمہاری رعایت ہے۔ یہ ارشاد مبارک سن کر اُسامہ بن زید سے نکاح کر لیا۔

حضرت فاطمہ کہتی ہیں کہ میں اس عقد کے بعد لوگوں کے نزدیک قابل رشک بن گئی۔

خلق اور حسن و جمال حضرت فاطمہ ایک بہاد، حسین و جمیل خاتون تھیں۔ اور صرف حسن و جمال ظاہر ہی سے کہتے نہ تھیں۔ بلکہ (سوئے پرشہاگہ) یہ کہ نہایت شریفانہ عادات و اخلاق و خصائل

اور ستودہ صفات سے بھی مرتبہ عظیم ایک دفعہ اُن کے شاگرد شعبی اُن کی خدمت میں حاضر ہوئے حضرت فاطمہ نے حسب عادت اور عجب تمدن و معاشرت و مراسم و وجہ کے مطابق اپنے شاگرد کی ضیافت خرچے اور شہوت کی یہ آپ کا اخلاق و اخلاص تھا۔

کوفہ میں اقامت آپ حضرت فاطمہ کے شوہر حضرت اُسامہ بن زیدؓ نے ۱۱ھ میں اس دنیلے کوفہ میں اقامت کی فانی ت کو چ کیا آپ حضرت فاطمہؓ اس حادثہ جانکاہ سے بہت مغموم و محزون رہنے لگیں اور اس کے بعد پھر دوبارہ نکاح کرنے پر آمادہ نہ ہوئیں۔

عدت گزرنے کے بعد جب زید نے اپنے زمانہ امارت میں حضرت فاطمہؓ کے بھائی رضاحاک کو عراق کی گورنری پر مامور کیا تو حضرت فاطمہؓ کوفہ چلی گئیں، اور اپنے عزیز بھائی کے پاس سکونت

پذیر رہیں۔
ایک واقعہ کی تائید عبداللہ بن عمرو بن عثمان کو سعید بن زید کی صاحبزادی منسوب عقیق جب قرآن پاک سے اعلیٰ اللہ نے اُن کو تین طلاقیں دیدیں تو حضرت فاطمہؓ چونکہ اُن کی خالہ بیوی نہیں اس لئے انھوں نے باقتضائے محبت اپنے نکاح بھی کالہ خیر کے پاس آجاؤ۔

بسم و ان کو ان کی بیوی کی خبر ہوئی تو بصدیہ کنیز کو حضرت فاطمہؓ کے پاس یہ پیغام دیکر بھیجا کہ عدت کے قبل بلائے کا کیا سبب ہے حضرت فاطمہؓ نے جواب دیا کہ میں شریعت کی متبع اور آنحضرت صلعم کے ارشادات کی تعمیل کرنے والی ہوں اس سے قبل میرے واقعہ پر آنحضرت صلعم نے جو حکم دیا تھا وہ یہی تھا اس کے بعد اپنے اپنے واقعہ سے مطلع کیا اور اسکی تائید ان آیات شریفہ سے کی۔ اِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِقُوهُنَّ بِعَقَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تَحْبِسُوهُنَّ مِنْ شَيْءٍ يَخْرُجْنَ الْآنَ يَا تَيْنِ بِمَا حَشَا مَبْنِيَّةً

جب تم ایسے بیویوں کو طلاق دیتا چاہو تو ان کی عدت کے شروع میں طلاق دو اور طلاق کے بعد ہی سے عدت شمار کرنے لگو۔ اور اللہ سے جو تمہارا پروردگار ہے ڈرنے رہو (عدت میں) اُن کو ان کے گھروں سے نہ نکالو اور وہ خود بھی نہ نکلیں مگر کہ کلمہ حلالہ (کوئی) بے حیائی (کا کام) کر لیں تو ان کا نکاح نہ کوئی انسان حقہ نہیں۔ یہ مرا جعت کی صورت تھی۔ اور دوسرا حکم یہ ہے کہ

اَلْعِدَّةُ لِلْمَرْءِ مِمَّا يُطَلَّقُ بِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تَحْبِسُوهُنَّ مِنْ شَيْءٍ يَخْرُجْنَ الْآنَ يَا تَيْنِ بِمَا حَشَا مَبْنِيَّةً

فَاِذَا بَلَغَ الْجُلُودُ فَاَمْسِكُوهُمْ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَاَرِقُوهُمْ بِمَعْرُوفٍ بِمَرْحَبٍ
عورتیں اپنی عدت پوری کرنے پر آئیں تو (یا تو رجوع کر کے) سیدھی طرح اُن کو (اپنی زوجیت
میں) لٹکے رہو یا سیدھی طرح ان کو خست کر دو۔

اس بنا پر تن طلاق کے بعد کسی بات کا احتمال در شبہ نہیں ہے اور دوسرے تمہارا ذاتی
خیال بھی یہ ہو کہ عورت تا وقتیکہ حاملہ نہ ہو اُس کو نان نفقہ نہیں دینا چاہیئے۔ لہذا اب تم کو
اُس کے روکنے کی بھی کوئی وجہ نہیں ہے۔

شرعیۃ اسلامی میں طلاق اگرچہ بہت ہی ناپسندیدہ بات ہے لیکن اگر مرد کو مطلقاً اُس کا اعتقاد
نہ دیا جائے تو بعض صورتوں میں بڑے بڑے فسادات کا احتمال ہو جیسا کہ دوسری قومن
میں دیکھا جاتا ہے اُن کے مذہب میں طلاق نہیں مگر عورتی اُن کو اسلامی قاعدے کی
طوت رجوع کرنا پڑتا ہے، اسلام نے طلاق جائز رکھی ہے مگر اس میں بڑی احتیاط
کی ہے کہ حتی الامکان طلاق کی نوبت نہ آئے۔ اور اگر آئے تو زن و شو میں کسی کی حق
نقصی نہ ہو، اولاً حیض کے دنوں میں طلاق کا دینا منع ہے، اس میں مصلحت یہ ہے کہ ان ایام
میں میان بیوی چارو نا چار ایک دوسرے سے الگ رہتے ہیں۔ تعجب نہیں کہ یہ علی کی
طلاق کی محرک ہو اچس کو طلاق دینا ہو تو ایسی حالت میں کہ عورت غسل سے فارغ ہو چکا
تاکہ ظاہر ہو جائے کہ داعیہ طلاق قوی ہے۔ پھر طلاق کے بعد عدت ہر اس میں ایک
نسب کی احتیاط ہے کہ عدت کی مدت میں متوازی تن با و زرت کو دن آجائیں گے تو
ابھی طہرت الطہان ہو جائیگا کہ حل سے نہیں ہے۔

اگر عورت حمل سے ہو تو اُس کی عدت وضع حمل تک ہر عدت میں مرد و عورت کو اچھا موقع
دیا گیا ہے کہ ثواب کریں اور مرد اپنی طلاق کو واپس لے جس کو مرد طلاق شرع میں رجعت
کہتے ہیں پھر طلاق میں اُس کا بھی لحاظ ہوتا ہے یا نہ اور بطور عدت عورت کا وقت مدت
میں متنازع۔ ہوا اور اُس کو جو زہری مدت پوری کرنے کا موقع دیا جائے ایسے شرع
سورت ہیج۔ تم دیکھا ہو کہ عورت غسل کر کے اس وقت اس کو طلاق دیا جائے عورت

حاصل ہونے کی صورت میں بچنے کے دودھ پلانے کا موقع ہی جو اُس کے واسطے شائع نہ تھا۔
 عہدہ انتظام کر دیا ہے اور یہ سب احکام اُن آیتوں میں صراحت کیا تھا مذکور ہیں۔
 اسلام میں حکم ہے کہ مطلقہ عورتین عدت کے دن اپنے شوہر ہی کے گھر میں گزاریں اس حکم کے تحت
 صرف فاطمہ بنت قیس کی شہادت ہو کہ اُن کے شوہر نے اُن کو طلاق دی اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے
 ارشاد سے اپنے شوہر کا گھر چھوڑ کر دوسرے گھر میں جا کر رہیں، فاطمہ اس واقعہ کو بیان کر کے اجازت
 انتقال مکان پر استدلال کرتی تھیں (جیسا کہ اپنی بھانجی بنت سعید بن زید کے لیے کیا آنحضرت
 عائشہ صدیقہ کے زمانے میں اس واقعہ کی سند سے، ایک معزز باپ نے اپنی مطلقہ بیٹی کو شوہر کے
 گھر سے بلوایا۔ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نے اس عام حکم اسلامی کے مخالفت پر سخت اعتراض کیا مروان اس
 زمانہ میں مدینہ کا گورنر تھا اُس کو کہلا بھیجا کہ تم سرکاری حیثیت سے اس معاملہ میں دخل دو اور نفس
 مسئلہ کی نسبت فرمایا کہ اس واقعہ سے عام استدلال جائز نہیں۔ فاطمہ کا واقعہ یہ تھا کہ فاطمہ
 کے شوہر کا گھر شہر کے کنارے پر تھا اور رات کو جانوروں کا خوف رہتا تھا غیر محفوظ اور خوفناک
 مقام تھا۔ اس لیے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے اُن کو اجازت دی کہ تم دوسری جگہ عدت
 کا زمانہ گزار دو۔

چنانچہ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کی اس روایت سے فاطمہ کا استدلال انتقال مکان پر ایک
 ضعیف استدلال معلوم ہوتا ہے کیونکہ واقعہ کی نوعیت اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد مصلحتی
 اس امر پر مجبور نہیں کرتا کہ وہ ایک عام حکم شرعی سمجھا جائے لیکن وہ ایک مخصوص حکم تھا جیسا
 کہ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کی روایت سے ظاہر ہوا۔

کتب سیرت میں حضرت فاطمہ کے سنہ وفات کا پتہ نہیں چلتا لیکن حضرت زبیر رضی اللہ عنہ
وفات کے زمانہ خلافت تک زندہ رہیں۔

اے میرے پیارے بیٹو!

تم اپنی خوشی سے اسلام لائے، اور اپنی رضامندی سے تم نے ہجرت کی، اور قسم ہو اُس
خداے تعالیٰ زال کی جس کے سوا کوئی دوسرا معبود نہیں، جس طرح تم اپنی مان کے شکم
سے پیدا ہوئے اسی طرح تم اپنے باپ کے پیٹے فرزند ہو، اور نہ میں نے تمہارے باپ
سے خیانت کی اور نہ تمہارے مامون کو رسوا و ذلیل کیا، تمہارا نسب بے داغ ہے
اور تمہارے حسب میں کوئی نقص نہیں ہے۔

تم جانتے ہو مسلمانوں کے لئے اللہ تعالیٰ کی جانب سے کفار سے جہاد کرنے میں کس قدر ثواب عظیم ہے۔ اور تم اس کو خوب غور سے سمجھ لو کہ عالم جاودانی کے مقابلہ میں دنیائے فانی میں جہاد کا جو خداوند تعالیٰ فرماتا ہے **وَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا** **وَصَابِرُوا وَرَاقِبُوا** **أَنَّهُمُ اللَّهُمَّ أَهْلُكُمْ يُفْقَدُونَ** **لَهُمُ**، مسلمانوں! (اُن تکلیفین کو جو خدا کی راہ میں تم کو پیش آئیں) برداشت کرو، اور ایک دوسرے کو صبر کی تعلیم دو، اور آپس میں مل جل کر رہو اور اللہ سے ڈرتے رہو تاکہ (آخر کار) تم (اپنی) مراد کو پہنچو، جب تم دیکھ لو کہ لڑائی جوش پر لگی اور اُس کے متعلق بھڑکنے لگے اور اُس کے شرارے میدان جنگ میں منتشر ہونے لگے تو لڑائی میں گھس جاؤ اور خوب لڑو اور خدا کے لایزال سے نصرت و فتح کے امیدوار رہو انشاء اللہ عالم آخرت کی بزرگی و فضیلت پر کامیاب ہو جاؤ گے۔“

جب صبح ہوئی تو یہ نو نسلان اسلام، و فدایان ملت، اپنی مان کی نصیحت پر کار بند رہ کر خیر
اشعار پڑھتے ہوئے میدان جنگ میں کود پڑے اور اپنی دلیری و شجاعت کے نہ صرف نقش
صفحات تاریخ میں ثبت کر گئے، بلکہ لوگوں کے دلوں پر اسکا سکھ بٹھا دیا۔ جہاں تک ہو سکا راہ خدا
میں لڑے آخر میں شہید ہو گئے، بہت بہت بر جہدۂ عالم دوام ما، ایسے ہی فدایان
ملت کے لئے مخصوص ہے۔

جب غنسا کو یہ خبر حشر اتر پہنچی تو کہا خدا کا شکر ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی شہادت کا شرف مجھے بخشا، خدا کی ذات سے اُمید ہے کہ میں ان بچوں سے اللہ تعالیٰ کے سایہ رحمت میں ملون گی۔

حضرت عمرؓ اُن کے بیٹوں کو فی کس دو سو درہم سالانہ وظیفہ دیتے تھے وہ اُن لوگوں کی شہادت کے بعد غنسا کے نام برابر جاری رکھا۔

حضرت غنسا کی شاعری کا حال تباہی اس سے زیادہ نہ تھا کہ وہ

عام حالات { کبھی کبھی دو تین شعر کہا کرتی تھیں۔
لیکن جب قبیلہ بنی اسد سے اُن کے قبیلہ کی لڑائی ہوئی اُس میں اُن کا حقیقی بھائی عمارؓ
مقتول ہوا اور دوسرا سوتیلہ بھائی صخرؓ، ابو لؤد الاسدی کے نیزہ سے زخمی ہوا تو حضرت غنساؓ
نے تقریباً ایک سال تک صخرؓ کی بڑی محنت و جانفشانی سے تیمارداری کی لیکن زخم کاری
لگا تھا جا بزنہ ہو سکا اور اپنی چھیتی بہن کو دائمی مفارقت کا داغ دے کر سفر آخرت
اختیار کیا۔

غنساؓ کو اپنے دونوں بھائیوں بہت محبت تھی لیکن صخرؓ کے علم، بڑو باری، سخاوت، شجاعت
مقامندی، حسن، مکی وجہ سے اُن سے زیادہ مانوس اور گرویدہ محبت تھیں۔ اسی وجہ سے
غنساؓ کو صخرؓ کے انتقال سے سخت صدمہ پہنچا۔ اُسی وقت سے اپنے بھائی پر بے نظیر مرنے
کے شروع کیے۔

مرثیوں میں شدتِ غم و کثرتِ اَلَام کا اظہار ایسے دسوز و جانگداز الفاظ میں کرتی کہ لوگ
بیابان ہو جاتے۔ اور پڑھتے پڑھتے اشکباری کرنے لگتے مرنے کے چند شعر درج کیے جاتے
ہیں جن سے اُن کی فصاحت و بلاغت اور جودِ طبع کی آزمائش ہو سکتی ہے۔

اعینی جود اولاً یجمداؤ   اے میری دلون آنکھوں سخاوت اختیار کر وادخیل نہ بجاؤ۔
الابتکیان لصخر المندی   کیا تم دونوں صخر صاحب سخا پر نہیں ہوتی ہو۔

۱۔ اسد الغابہ صفحہ ۳۲۲ و شریح صفحہ ۳۳۱ و احباب صفحہ ۵۵۵ ۲۔ الفصاحۃ اسد الغابہ صفحہ ۲۳۲ و شریح صفحہ ۳۳۱ و احباب صفحہ ۵۵۵

۳۔ ایضاً ۴۔ ایضاً و درالمشورہ صفحہ ۱۱۰۔ ۵۔ ایضاً

الاتقيان الجرحى الجليل ؤ
 الاتقيان الغنى الشيد ا ؤ
 طويل النجاد عظيم الزماد ؤ
 وسلا عشيرته امر دا ؤ
 اذا القوم مدوا بايديهم ؤ
 الى المجد مد اليه يد ؤ
 فتالذي فوق ايديهم ؤ
 الى المجد ثم مضى مسعد ؤ
 ترى المجد يهيى الى بيتهم ؤ
 يرى افضل المجد ان يحمد ؤ
 وان ذكر المجد الغنيته ؤ
 فازريا المجد ثم ارتد الى له ؤ

کیا تم ایسے شخص پر جو نہایت دلیر اور خوبصورت تھا نہین
روئی ہو کیا تم نہین مروتی ہو ایسے شخص پر جو جان مردار عجا کھاتلہ
نہایت دراز تھا اور بلند مکان والا تھا (اور حال یہ ہی کہ وہ اپنے
قبیلہ کا سردار ایسی حالت میں ہو گیا کہ نوعمر کچھ بیدار اڑھی پونچھ
کا تھا جب قوم نے بلند مراتب کے حصول میں کوشش
کی تو اُسے بھی اپنے ہاتھ حصولِ مراتب کیلئے دراز کیئے پس وہ
اس عزت کو پہنچ گیا جو ان لوگوں کے ہاتھوں سے بھی
اوپرچی تھی چہرہ سادہ و خمندی کی حالت میں گذر گیا بزرگی کو تو دیکھتا
ہو کہ اُس کے طر کا رستہ بتلاتی ہے افضلِ محدثیاں کرتا ہو کہہ اُسکی
تعریف کرے، اور اگر شرافت اور عزت کا ذکر کیا جائے تو اُسکو ہی
حالت میں بانگ اُڑا کر سے عزت کی چادر اُڑھنی (مخصوص کر لی)
ہو اور تہہ بند باندھ لیا ہے (یعنی اگر عزت و شرافت کا تذکرہ کیا
کیا جائے تو بھی وہ سب افضل و اشرف رہیگا)۔

زنانِ عرب کی عادت کے موافق غنا، اپنے مقتول بھائی کی قبر پر صبح و شام جا کر بیٹھتیں اور اُس کو یاد کر کے روتیں اور مرثیے پڑھا کرتیں۔

يَذْكُرُنِي طُلُوعُ الشَّمْسِ خُضْرُ
وَإِذْكَرُهُ بِكُلِّ غَرْبِ شَمْسٍ
وَلَوْلَا الْكَثْرَةُ الْبَاكِينَ حَوْلِي
عَلَى أَمْوَائِهِمْ لَقُلْتُ نَفْسِي لَمْ
يُوسِرْ جَدِّ فَرَأَيْتَ هَـ

طلوع شمس محکم صخر کی یاد دلاتا ہے (یعنی جب سورج طلوع ہوتا ہے تو صخر کی یاد تازہ ہو جاتی ہے) اور میں ہر روز غروبِ آفتاب کے وقت اس کو یاد کرتی ہوں اگر دنیوالوں کی کثرت اپنے مردوں پر میرے ارد گرد نہ ہوتی تو بالفرض میں اپنی جان ہلاک کر لیتی۔

اے صخر اگر تو نے میری آنکھوں کو سولایا ہی تو کیا ہوا

الإيّا صخران أبليت عيني

اسلئے کہ تو نے ایک مدت دراز تک مہنہ کیا ہی ہے
میں مئی ہوں تجھ کو عزتوں کے زمرہ میں جو جیسے جلا کر
روزیوالی ہیں انہیں ان سے زیادہ مستحق ہوں جو خرچ بیکار
کو ظاہر کریں میں نے تیری بدولت بہتے حوادث کو دفع
کیا اس وقت جبکہ تو زندہ تھا لیکن اب کون ہے کہ
میسرے اس بڑے حوادث کو دفع کرے گا۔
جب کسی محتول پر دوبارہ مطلع ہو تو میں ترے رونے کو
بہت اچھا خیال کرتی ہوں بڑے بڑے لوگ صخری عزت و قدر
کے لئے بہن لڑا کر ایک پائہ چھو جس کی چوڑی راکھ روشن ہے۔

اخیر مشنوں کی بدولت تمام عرب میں خنساء کی شہرت ہوئی اور جو شاعرات شعر و
غن میں یکجا نہ تصور کی گئی ہیں ان میں خنساء کا درجہ سب سے اول ہے۔

حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کی خدمت میں بھی حاضر ہو کر تین عقیقین، ان کے سر پہ اون کا ایک سر بند بندھا ہوا تھا جو عین شدت غم و الم کی نشانی سمجھی جاتی تھی۔ حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرمایا وہ ایسا سر بند اسلام میں منع ہے، عیناً کہنے لگا یہ تو مجھے نہیں معلوم تھا کہ منع ہے یا نہیں لیکن اس سر بند کو جو میں استعمال کرتی ہوں اس کا ایک خاص سبب ہے، حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نے استفسار فرمایا وہ کیا سبب ہے، کہا میرے باپ نے جس شخص کے ساتھ میری شادی کی تھی وہ بہت مُسرف تھا اُس نے میرا اور اپنا نام مال قمار بازی میں ہارت کر ڈالا جب میں محتاج و نادار ہو گئی تو میرے بھائی صخر نے اپنے مال کے دو حصے کیئے اُن میں سے جو اچھا تھا وہ مجھے دیا میرے شوہر نے پھر تھوڑے ہی دن میں اُس کو بھی تلف کر دیا، میرے بھائی صخر نے میری مفلسی و تنگدستی کو دیکھ کر افسوس کیا اور اُس نے پھر اپنے مال کے دو حصے کیئے جو عمدہ حصہ تھا وہ منتخب کر کے مجھے دیا اُس کی بڑی نے اپنے شوہر سے کہا کہ تم اول خسار کو اپنا مال جیتے ہو اور وہ بھی منتخب کر کے یہ آخر کب تک ایسا ہوتا رہے گا۔ اور اُس کے

اشعار کا یہ حال دیکھا تو یہ اس قاعدہ کلیہ سے مستثنیٰ کر دی گئیں۔

زمانہ جاہلیت میں عام دستور تھا کہ تمام اہل عرب مختلف مقامات پر مجلس منعقد کیا کرتے تھے ایسی مجلسوں کو بجائے مجلس کے میلہ کہنا چاہیے کیونکہ بیع و شری کا بھی بازار گرم رہتا تھا اگرچہ ان لوگوں کا مقصد حقیقی تبادلہ خیالات اور شرگوئی، اور خانگی معاملات، و ملکی امور کا طے کرنا ہوتا تھا ان میں مرد و عورت سب یکساں حصہ لیتے تھے۔ اس کی ابتداء ربیع الاول یعنی ابتدا موسم بہار سے ہو ا کرتی تھی۔ تمام اہل عرب در دور سے اپنے کاروبار ترک کر کے ان میلوں میں شریک ہونے آتے تھے، غزہ ربیع الاول میں پہلا میلہ دومہ الجندل میں منعقد ہوتا تھا اُس کے بعد ہجر کے بازار میں پھر حضرموت کو روانہ ہوتے تھے۔ اسی طرح صنعاء میں۔ کسی مقام پر دس روز کسی میں بیس روز قیام رہتا تھا غرض کہ اسی طرح تمام ملک میں گشت لگانے کے بعد ذیقعدہ کے مہینے میں حج کے قریب آخری میلہ کا طابین میں لگتا تھا۔ جو مکہ سے چند میل کے فاصلہ پر تھا۔ عرب کے تمام قبائل ابواب مخصوص سرداران قبائل لازمی طور سے شریک ہوتے تھے۔ اگر کوئی سردار کسی خاص وجہ سے شریک نہ ہو سکتا تو اپنا قائم مقام ضرور بھیجتا تھا۔ اسی مقام پر اہل عرب کے تمام امور سرانجام پاتے تھے۔ سردار مقرر کیے جاتے قبیلوں کی مخالفت، خانہ جنگیوں کا اسداد، و اصلاح کی جاتی تھی یہی خونریزی اور لڑائیوں کا فیصلہ ہوتا تھا، اس بازار میں اہل قریش کا وقار و احترام زیادہ تھا ایک قسم کا سرداری اقتدار ان کو حاصل تھا۔ جب تمام معاملات و قضیات کا تصفیہ ہو جاتا تو ہر قبیلہ کے شعر اپنے اشعار سناتے جس میں اپنی بہادری، اپنے قبیلہ کی خوبیاں، فیاضی احسانات، ہمدردی، دلیری، شجاعت، ہمان نوازی، آباد اجداد کے اہم کارنامے، صید شکار، خونریزی۔ عشق و محبت کے افسانوں کا ایک سچا نوٹ لکھتے تھے۔ یہاں ہر شاعر در مقرر کا درجہ و مرتبہ متعین کیا جاتا تھا۔ یہ بازار اہل عرب کی لیانت و قابلیت کا ٹکڑا تھا، جو جس قابل ہوتا اسی قابل تسلیم کیا جاتا اور تمام عرب میں اُس کی شہرت ہو جاتی۔

۱۔ طبقات اشعار ص ۷۷۔

خسار کجی اس مجلس میں شریک ہوئی تھیں۔ ان کے مرتبے بھی یہاں الاحباب تسلیم کر لیے گئے تھے۔ اور جب وہ اپنے اونٹ پر سوار ہو کر آئیں تو تمام شعراء ان کے گرد حلقہ باندھ لیتے اور منتظر رہتے۔ کہ ان کے اشعار سنیں پھر وہ اپنے مرتبے سناتیں۔
خسار کو اس مجلس شعراء میں یہ امتیاز حاصل تھا کہ ان کے خیچے کے دروازے پر ایک علم نصب تھا جس پر لکھا ہوا تھا۔ ”دار فی العرب“ یعنی عرب میں سب سے بڑھ کر مرتبہ گو۔

زمانہ جاہلیت میں اچھے اچھے شعراء گذرے ہیں لیکن نابغہ زیبائی جو عرب کا مشہور و ممتاز شاعر تھا جس نے مسلمہ مسیحی میں انتقال کیا وہ اپنی غنوری کے سبب مشہور آفاق ہوا اس کا نام زیاد بن معاویہ ہوا اور کنیت ابو امامہ، اسکے بارے میں ابو عبیدہ لکھا ہے ”وہ دوہو من الطبقة الاولى المقدمین علی سائر الشعراء“، کثرت شعر گوئی کی وجہ سے اس کا لقب نابغہ زیبائی پر لکھا۔ شعر سخن میں یہ مانا ہوا استاد تھا۔ سون عکاظ میں اسکے واسطے سرخ خمیر نصب کیا جاتا تھا، دوسرا شخص سرخ خمیر نہیں نصب کر سکتا تھا کیونکہ یہ وہ عزت تھی جو صرف اسی شخص کا حق ہوتا تھا جو شاعری میں مسلم الثبوت استاد مان لیا جائے۔ اسکے اشعار نہایت دقیق، اور عجیب طرح کی سمجھ کی ان میں پائی جاتی ہے اخلاق کی اصلاح و درستی کو یہ لازم جانتا اور خوف خدا میں زندگی تمام کرنا افضل سمجھتا تھا۔ یہ بڑا فیاض صادق القول تھا۔ اسکے قصائد مدحیہ میں جستی۔ خوش طبعی، رنگینی، صداقت بیانی، فصاحت و بلاغت، کوٹ کوٹ کر بھری ہوئی ہے۔ اسی بازار عکاظ میں نابغہ کے سامنے تمام شعراء اپنے اپنے اشعار سن کر خراج تحسین پیش کرتے تھے۔

جب خسار شریک مجلس ہوئیں اور اپنے اشعار سنائے تو نابغہ نے بہت تعریف کی اور خسار کو بہترین شاعر تسلیم کرنے کے لئے یہ الفاظ کہے، ”فانت اشعر من گانت ذات ثدین ولولا هذا لادعی انشد فی قبلی عینی الا عشی بفضلک علی شعراء هذا الموسم فانک اشعر الانس والجن“

حقیقتاً تو غور توں میں بڑی شاعرہ ہو اگر میں اس سے قبل اعشیٰ آکے اشعار نہ سن لیتا تو تجھ کو اس زمانہ کے شعرا پر البتہ فضیلت دیتا پھر بھی تو انس و جن میں بہت بڑی شاعرہ ہو۔

شعر پر ادبی تنقید { دنیا میں بہت سے شاعر گزرے اور ان لوگوں نے نود و شہرت بھی حاصل کی مگر شعر امین جو فضیلت و عظمت جناب حسان بن ثابت (متوفی ۵۴ھ) مطابق مشعر کو ملی ہو وہ کسی اور کو نصیب نہ ہوئی۔ اور نہ ہو سکتی ہے، انکا شمار صحابہ اور شعراء عرب میں ہی۔ جو صحبت برائے کتاب سے شرف یاب ہوئے مگر وہ رتبہ جو جناب حسان کو سبدا و فیاض سے عطا ہوا۔ اُنھی پر ختم ہو گیا۔

جناب حسان مباح رسول دو جہان، اور دربار نبوت کے شاعر تھے۔ آپ کی عمر کے اٹھ سال ضلالت و تاریکی کفر میں گزرے، لیکن ساٹھ سال کی عمر میں مشرف بہ اسلام ہوئے اور اسلام لانے کے بعد اپنی قوت شعر گوئی کو اسلام اور مسلمانوں کی خدمت میں صرف کرتے رہے، اُن کے قصائد میں اکثر حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم کی مدح اور اسلام کی تعریف اور کفار کی ہجو، اور غزوات نبوی کا بیان ہے، کلام اُن کا بہت سادہ اور سلیح، اور بندش سہل اور صاف ہے ایک سو بیس سال کی عمر میں وفات پائی۔

نابغہ نے خنساء کے بارہ میں جو فیصلہ کیا اُس سے آپ بہت ناراض ہوئے اور نابغہ سے کہا تم نے بالکل غلط فیصلہ کیا خنساء سے بہتر میرے شعر ہیں۔ نابغہ نے خنساء کی طرف اشارہ کیا تو خنساء نے جناب حسان سے کہا آپ کے جو اشعار بہتر ہوں وہ سُنائے جناب حسان نے اپنا شعر سنایا۔

لَمَّا اجْتَفَاتِ الْخَرَابِ مَعْنَى فِي الضُّحَى
وَأَسَافًا يَطْفُونَ مِنْ تَجْدَةٍ دُمَاءٍ
خنساء نے شعر نگر حبستہ یہ سات مقم نکالے۔

(۱) جفناں جمع قلت ہو جائے اسکے جفان کہا جاتا تو مفہوم میں سوخت پیدا ہو جاتی،

عہ ہماری دشمن چمکد لب لکین چاشت کے وقت میں چمکتی ہیں اور ہماری تلواریں بلند ہے
قطرہ قطرہ خون کو چمکاتی ہیں ۛ

(۲) غرض ۸۔ ہینائی کی مباحثہ کو کہتے ہیں اسکے مقابلہ میں یقیناً زیادہ وسیع المعنی ہے۔

(۳) یلعن۔ ایک عارضی جھگ کو کہتے ہیں بجائے اسکے یشرقن کہا جاتا تو بہتر تھا، کیونکہ شرق لعان سے زیادہ پائدار ہے۔

(۴) صحنی۔ کے بجائے دجی کہا جاتا تو زیادہ مناسب تھا کیونکہ روشنی سیاہی میں زیادہ قابلِ وقعت ہوتی ہے۔

(۵) اسیاف۔ جمع قلت ہے سیوف کا استعمال انسب تھا۔

(۶) یقطرن۔ کے بجائے یسکن سے معنی زیادہ وسیع ہو جاتے ہیں کیونکہ خون کا سیلان قطرہ قطرہ ہو کر ٹپکتے سے زیادہ مؤثر ہے۔

(۷) ۴۵ کے مقابلہ میں ۵۷ بہتر تھا کیونکہ یہ جمع ہے اور وہ واحد ہے۔

جناب حستان یہ سنکر خاموش ہو رہے اور ان اعتراضات کا جواب نہ بن پڑا۔ اس مناظرہ یا تنقید شعر سے یہ مقصد نہ تھا کہ حضرت حستان کی وقعت و عزت، عظمت میں کمی قسم کی کوئی کمی پیدا ہو۔ لیکن اس وقت اور اس موقع پر ایک خاتون کے جذبات سلیمہ جو بدت طبع و ذہانت کا امتحان، مطلع نظر تھا۔

الغرض شاعری کے لحاظ سے خنساء کا مرتبہ طبقہ دوم کے شعراء عرب میں سب سے بلند ہے اُن کا دیوان بہت ضخیم ہے جو ۷۷۷۷ میں بہر دت میں طبع ہوا اس دیوان میں خنساء کے ساتھ ساتھ ۷۷۷۷ عورتوں کے اور بھی مرثیے شامل ہیں جو ۷۷۷۷ میں اُس کا فریخ زبانی میں ترجمہ ہو کر دوبارہ طبع ہوا۔ اُن کا دیوان ادیبوں اور شاعروں میں بہت مقبول ہے اور وہ دیر شاعری کا ایک بیش بہا میراث سمجھا جاتا ہے۔

اولاد خنساء کے لطف سے شوہر اول سے صرف ایک لڑکا عبد اللہ پیدا ہوا اور دوسرے شوہر سے دو لڑکے۔ یزید۔ معاویہ۔ اور ایک لڑکی

عمر پیدا ہوئی۔
وفات جنگ قادسیہ کے کم و بیش سات سال بعد ۲۷ ہجری میں راہِ گرسہ فردوس

برین ہوئیں۔

اور بعض کتب تواریخ سے معلوم ہوتا ہے کہ معاویہ بن ابی سفیان کے زمانہ خلافت میں ایک جنگ دیبا بان میں اُغصون نے انتقال کیا۔

حضرت اسماء

نام اسماء نام ہے قبیلہ خزیمہ سے تھیں، ان کے والد کا نام عیس بن معین بن تمیم ابن عارث تھا۔ اور والدہ بہتہ (خولہ) بنت عوف قبیلہ کسانہ سے تھیں۔

نکاح جعفر بن ابی طالب سے نکاح ہوا۔

اسلام مکہ میں آنحضرت صلعم کے خانہ ارقم میں مقیم ہونے سے قبل مسلمان ہوئیں، اور بنی صلعم سے شرف بیعت حاصل کیے۔ کم و بیش ہی زمانہ ان کے شوہر جعفر بن ابی طالب کے اسلام کا ہے۔

ہجرت حضرت اسماء نے اپنے شوہر جعفر بن ابی طالب کے ہمراہ حبش کی طرف ہجرت کی اور ان کے تین لڑکے محمد عبداللہ، عون، پیدا ہوئے۔

عام حالات حبش میں چند سال قیام کرنے کے بعد یثرب میں جبکہ خیبر فتح ہوا مدینہ آئیں پھر حضرت حفصہ سے طرکین اتنے میں حضرت عمرؓ بھی آگئے، دریافت کیا یہ کون ہیں۔

جواب ملا۔ اسماء حضرت عمرؓ نے کہا ان وہ حبش والی اور سمندر والی حضرت اسماء نے کہا جی ہاں وہی۔ حضرت عمرؓ نے حضرت اسماء سے کہا ہم کو تم پر فضیلت ہوا کیلئے کہ ہم مہاجر ہیں۔

حضرت اسماء کو یہ فقرہ سن کر بہت غصہ آیا۔ اور کہا جی ہاں آپ سچ فرماتے ہیں اور مال ہیہ کر آپ آنحضرت صلیع کے ساتھ تھے آپ بھوکوں کو کھانا کھلاتے، اور جاہلون کو تعلیم دیتے تھے اور ہم کس پھر کسی کی حالت میں دور و دراز مقاموں میں خدا اور رسول کی رضا جوئی کے لیے پڑے رہے اور سخت سے سخت مصائب کا مقابلہ صبر و استقلال کے ساتھ کرتے رہے۔

پھر اس عرصہ میں آنحضرت صلیع بھی تشریف لے آئے حضرت اسماء نے آپ سے یہ ماجرا بیان کیا آپ نے فرمایا اے عھون نے ایک ہجرت کی اور تم نے دو ہجرتیں کیں اس اعتبار سے تم کو زیادہ فضیلت ہے آپ کے اس ارشاد سے حضرت اسماء اور دیگر مہاجرین کو اس قدر خوشی ہوئی کہ دنیا کی تمام فضیلتیں میسج ہو گئیں۔ حضرت اسماء کے پاس مہاجرین جیسے آتے تھے اور اس واقعہ کی حقیقت دریافت کرتے تھے۔

جمادی الاول شہرہ ہجری غزوہ موتہ میں حضرت جعفرؓ شہید ہوئے جب آنحضرت صلیع کو خبر ہوئی تو آپ حضرت اسماء کے گھر تشریف لائے اور فرمایا جعفرؓ کے لڑکے کہاں ہیں میرے پاس لاؤ حضرت اسماء لڑکوں کو آپ کی خدمت اقدس میں لائیں۔ آپ ان یتیم بچوں کو دیکھ کر غلگن و آبدیدہ ہوئے۔

حضرت اسماء آنحضرت صلیع کے آبدیدہ ہونے سے پریشان ہوئیں اور دریافت کیا یا رسول اللہ کیا جعفرؓ کی کوئی نسبہ آئی ہے آپ نے فرمایا ہاں وہ خدا کی راہ میں شہید ہو گئے۔

حضرت اسماء یہ جانکد از خبر سن کر چیخ اٹھیں اور گھر میں قیامت برپا ہو گئی۔ تمام مستورات حضرت اسماء کے پاس جمع ہو گئیں اور حضرت اسماء سے کہا کہ رسول اللہ صلیع فرماتے ہیں کہ نہ سینہ ہاتھوں سے کوٹو۔ اور نہ بین کرو۔ پھر آنحضرت صلیع گھر تشریف لائے اور حضرت فاطمہؓ سے فرمایا کہ جعفرؓ کے بچوں کے لیے کھانا تیار کر دینا کہ آج اسماء رنج و غم میں مبتلا ہیں۔

اس کے بعد آنحضرت صلعم مسجد میں جا کر مغوم و محزون بیٹھے اور حضرت جعفر رضی اللہ عنہ کی شہادت کا اعلان کیا اسی اثناء میں ایک شخص بارگاہ نبوت میں حاضر ہوا اور عرض کیا کہ یا رسول اللہ جعفر رضی اللہ عنہ کی منثور نام کر دی ہیں اور وہ یہی ہیں آپ نے فرمایا جا کر ان کو لوگوں کو منع کر دو پھر وہ آدمی آیا اور عرض کیا کہ حضور وہ اس فعل سے باز نہیں آتے آپ نے ارشاد فرمایا ان کے منہ میں خاک بھر دو صحیح بخاری میں بھی ہے کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اُس آدمی سے کہا کہ خدا کی قسم اگر تم ایسا نہ کرو گے (یعنی منہ میں خاک نہ بھر دو گے) تو آنحضرت صلعم کو اس تکلیف و پریشانی سے کبھی چھٹکارا نہ ہو گا۔

تیسرے دن آنحضرت صلعم حضرت اسماء کے طہر تشریف لائے آپ نے سوگ کی ممانعت فرمائی۔

حضرت جعفر رضی اللہ عنہ کی شہادت کے چھ مہینے بعد شوال سہ ماہی ہجری غزوہ حنین کے زمانہ میں حضرت اسماء کا عقد حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ سے ہوا۔

دو برس کے بعد ماہ ذیقعدہ ۳۳ھ میں حضرت ابوبکر کے صلب سے اُن کے فرزند محمد پیدا ہوئے اس وقت حضرت اسماء حج کی غرض سے مکہ آئی تھیں اور چونکہ اسی زمانہ میں مقام ذوالحلیفہ میں چھ کی ولادت ہوئی۔ حضرت اسماء متروک ہوئیں کہ اب حج کیونکر ادا کروں اس لیے آنحضرت صلعم سے دریافت کیا کہ اب میں کیونکر حج کر سکتی ہوں آپ نے فرمایا غسل کر کے احرام باندھ لو۔

۳۳ھ میں حضرت ابوبکر کی وفات ہوئی آپ نے وصیت کی کہ میری بیوی اسماء عجبو غسل دین چنانچہ وصیت پوری کی گئی تھی۔

حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کی وفات کے وقت اُن کے صاحبزادے محمد کی عمر تقریباً تین سال کی تھی۔ آپ کی وفات کے بعد حضرت علی رضی اللہ عنہ کے نکاح میں آئیں۔ محمد بن ابی بکر بھی اپنی والدہ کے ہمراہ آئے اور حضرت عائشہ کے آغوش عاطفت میں فخر تربیت حاصل کیا۔ ایک دن عجب واقعہ گذرا محمد بن ابی بکر اور محمد بن ابی جعفر دونوں باہم فخر کرتے تھے اور ایک دوسرے پر اپنی فضیلت کو ترجیح دیتے تھے اور کہتے تھے ہم تم سے زیادہ معزز و ممتاز ہیں اور ہمارے باپ تمہارے باپ سے زیادہ بہتر تھے ٹہی در تک یہ

صحیح بخاری ج ۲، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸،

مناقشہ دونوں میں جاری رہا حضرت علیؑ نے اپنی بیوی (سما) سے کہا تم اسکا فیصلہ کرو دو حضرت اسما نے کہا میں نے جو زبان عرب میں چھڑے بہتر کسی کو نہ پایا اور بوڑھوں میں ابو بکر سے اچھا کسی کو نہ دیکھا جب یہ فیصلہ حضرت اسماءؑ نے کر دیا تو حضرت علیؑ نے کہا تم نے ہمارے لیے کچھ بھی نہ چھوڑا۔

حضرت علیؑ کے صلب سے ایک فرزند بھی پیدا ہوئے محمد بن عمرو سے مروی ہے کہ حضرت علیؑ کے صلب سے دو لڑکے بھی اور عون پیدا ہوئے لیکن اول الذکر روایت صحیح معلوم ہوتی ہے اس لیے کہ اکثر ابابکرؓ کا اتفاق اسی پر ہے۔

حکمت میں دخل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جب مرض الموت میں مبتلا ہوئے تو حضرت ام سلمہ اور حضرت چونکہ آپ دوا کے عادی نہ تھے آپ نے انکار کر دیا اسی اثنا میں آپ پر غشی طاری ہو گئی حضرت ام سلمہ اور حضرت اسماءؑ نے اس وقت کو غنیمت سمجھا اور دہان مبارک کھول کر دوا چھوڑ دی تھوڑی دیر کے بعد آپ کی غشی دور ہوئی تو آپ کو کچھ افاقہ کا احساس ہوا۔ آپ نے فرمایا اس تدبیر کا مشورہ اسماءؑ نے دیا کیونکہ وہ نہ ہو وہ جیشہ سے یہی حکمت اپنے ساتھ لائی ہیں۔

صبر و استقلال ۳۸ ہجری میں جبکہ حضرت اسماءؑ کے سخت جگر محمد بن ابی بکرؓ نے شہید ہوئے اور لوگوں نے ان کی نعش بیدردی سے گدھے کی کھال میں جلائی تو حضرت اسماءؑ کے لیے اس سے زیادہ تکلیف دہ واقعہ اور دردناک سین کیا ہو سکتا تھا۔ اگرچہ ان کو غصہ آیا، اور قلب کو سخت تکلیف پہنچی لیکن نہایت صبر و شکر کے ساتھ ثابت قدم رہیں اور اپنے کلیجہ پر ضبط و استقلال کی رسل رکھ کر خدا سے لایزال کی بارگاہ میں مصلے پر کھڑی ہو گئیں۔

فضل و کمال حضرت اسماءؑ سے ایک سو ساٹھ احادیث مروی ہیں جن کے راویوں کے نام یہ ہیں حضرت عمرؓ، ابو موسیٰ اشعرؓ، عبداللہ بن جعفرؓ، ابن عباسؓ

۱۔ طبقات، ص ۲۵۵، و اصحابہ، ص ۹، ۱۰، شیعہ، ص ۲۵۵۔ و اسد الغابہ، ص ۳۹۵، ۳۹۶، طبقات، ص ۲۵۵، ۲۵۶

صحیح بخاری، ص ۸۰، ۲۔ طبقات، ص ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴

اسم بن محمد، عبداللہ بن شہادۃ الدین السادر عروہ، ابن سبب، ام عون بنت محمد بن جعفر
فاطمہ بنت علی، ابو یزید مدنی،۔

حضرت اسماء آنحضرت صلعم سے بلا توسط تعلیم حاصل کرتی تھیں، اور آنحضرت صلعم نے حضرت
اسماء کو ایک دعا مصیبت و تکلیف کے وقت پڑھنے کو بتائی تھی۔

ایک مرتبہ آنحضرت صلعم نے حضرت جعفر کے بچوں کو دُبلاد لا غرد کیا اپنے حضرت اسماء
سے پوچھا یہ بچے اس قدر دُبلے کیوں ہیں حضرت اسماء نے عرض کیا جھنوران بچوں کو نظر بہت
لگتی ہو آپ نے فرمایا تم جھاڑ پھونک دیا کرو۔ حضرت اسماء نے نو ایک منتر بھی یاد تھا وہ
آنحضرت صلعم کو سنایا آپ نے فرمایا اچھا یہی سہی۔

حضرت اسماء خواب کی تعبیر میں بھی دخل رکھتی تھیں چنانچہ حضرت عمرؓ بھی اکثر ان سے
خواب کی تعبیر لیتے تھے۔

شہداء میں حضرت علی علیہ السلام کی شہادت ہوئی۔ کم و بیش اسی زمانہ میں اسماء
وفات پانے بھی دنیا کو خیر باد کہا۔

حضرت اسمار

بنت ابی بکر

نام اسمار نام ہے، حضرت ابو بکر صدیقؓ کی صاحبزادی ہیں، اُن کی والدہ محترمہ کا نام قتیبہ بنت جوح قریش کی ایک مشہور و معزز سردار عبد الغزالیؓ کی بیٹی تھیں، اور عبد اللہ بن ابی بکرؓ ان کے حقیقی بھائی تھے۔ حضرت عائشہ صدیقہؓ نے ان کی سوتیلی بہن تھیں۔ جو عمر میں اُن سے چھوٹی تھیں۔

لقب ان کا لقب ذات النطاقین، تھا اس لقب کی وجہ تسمیہ یہ ہے۔

جب آنحضرتؐ صلعم کو کفار مکہ نے بہت دق کیا اور ہر قسم کی ایذاؤں دینے لگے حتیٰ کہ قتل کرنے پر آمادہ ہوئے تو آپؐ نے اپنے مکہ کو خیر باد کہہ کر مدینہ منورہ کی طرف جانے کا قصد کیا۔ حضرت ابو بکرؓ بھی آپؐ کے ہم خیال اور رفیق صحبت ہوئے۔ سات کو بہ دونوں حامیان اسلام، وزیر گان دین مکہ سے عور سے فاصلہ پر چل کر آپؐ کے ایک غار میں مقیم ہوئے تاکہ کفار کے نقب سے محفوظ رہیں۔ تین دن اُسی غار میں مقیم رہے۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ کو اسی جگہ سے یاد خاں کہتے ہیں۔ کفار چار دن طعن آپؐ کی تلاش میں گھومے دوڑاتے رہے، بار بار اسی غار کے منہ پر گزرتے لیکن اللہ تعالیٰ نے آپؐ کو اس غار میں محفوظ رکھا جو نہ اس غار کے منہ پر کمرہ لسی نے جالا لگادیا تھا۔ اور خدا کا یہ مخصوص نعام اپنے محبوب پر تھا، اس وجہ سے وہ کفار بالکل اندھے ہو گئے تھے حالانکہ بار بار غار کے منہ پر سے گزرتے لیکن تمیز نہ ہوئی یہ سب خدا کا فضل و کرم اور رسولِ صلعم کا معجزہ تھا۔ حضرت اسماء بنت ابی بکرؓ روزانہ رات کو پوشیدہ طریقہ سے کھانا لجاتی اور کھانا کھلا کر واپس آجاتی تھیں اور اُن کے بھائی عبداللہؓ جو اب تک مسلمان نہیں ہوئے تھے دن بھر کافروں کے ارادوں اور

شرف بہ اسلام ہو گئے۔

ہجرت: آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اور حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ مدینہ منورہ پہنچ گئے اور ہر طرف سے اطمینان ہو گیا۔
 انیسویں رات کو مکہ سے بلائے کی تجویز ہوئی چنانچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے زید بن حارثہ اور اپنے غلام ابورافعہ
 کو لے کر بھیجا حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ نے بھی اپنا ایک آدمی بھیج دیا۔ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کے صاحبزادے عبداللہ اپنی
 ماں اور اپنی دونوں بہنوں (عائشہؓ، سہارؓ) کو لیکر مکہ سے مدینہ منورہ روانہ ہوئے۔
 حضرت اسماءؓ جب مقام قبا میں پہنچیں تو عبداللہ بن زبیرؓ کی ولادت ہوئی۔ حضرت اسماءؓ
 اپنے بچے جگر لگا کر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس لائیں آپ نے گود مبارک میں لیکر کھٹی پلائی اور دعائے خیر سے
 سرفراز فرمایا۔

یہ پہلی ولادت باسعادت تھی جو ہجرت کے بعد اسلام میں ہوئی۔

اولاد: حضرت اسماءؓ کے بطن سے حضرت زبیر بن العوامؓ کے پانچ صاحبزادے ہوئے۔
 عبداللہؓ، عروہؓ، منذرؓ، عاصمؓ، مہاجرؓ اور تین صاحبزادیاں، خدیجۃ الکبریٰؓ، ام الحسنؓ، عائشہؓ
 یہ سب انہی کی یادگار ہیں۔

عام حالات: حضرت اسماءؓ نہایت متواضع، اور منکسر المزاج تھیں، محنت و مشقت میں بالکل عار
 نہ تھا۔ چنانچہ حضرت اسماءؓ خود اپنے شوہر حضرت زبیر بن العوامؓ کی بے بضاعتی و تنگدستی، اور اپنی
 اہم ذمہ داریاں اور اہم فرائض خانہ داری کی انجام دہی، کی داستان اپنے زبان قلم سے اس طرح
 بیان کرتی ہیں۔

جب میری شادی حضرت زبیر بن العوامؓ سے ہوئی اسوقت ان کے پاس نہ مال تھا نہ کوئی غلام،
 میری تنگدست، فقیر، و غلس، مجھے ایک گھوڑا اور ایک اونٹ تھا، میں ہی اس کی سائسی کی
 خدمت انجام دیتی تھی اور اونٹ کی بھی، خبر گیری کرتی تھی، آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک قلعہ
 نخلستان کا حضرت زبیرؓ کو عطا فرمایا تھا، جو مدینہ سے تین فرسخ کے فاصلہ پر تھا وہاں سے
 روزانہ کھجور کی گٹھلیاں چن کر اور اپنے سر پر اٹھا کر گھر تک لاتی تھی۔ اور پھر خود ہی دلتی، اور

۱۔ اہل نخلۃ ص ۳۹۲، در المنثور ص ۳۳۳، طبعات ص ۳۳، اسد الغابہ ص ۳۹۲، و تنقیح ص ۲۶، لکھ صحیح بخاری ص ۵۵۵

۱۶۔ ۵۵ در المنثور ص ۳۳۳، ۳۳۳، طبعات ص ۳۳، ۱۸۶

گھوڑے کو کھلانی، بانی بھرتی، دُول کینچی، اور گھر کا جو کچھ کام ہوتا وہ بھی کرتی، چونکہ مجھے اچھی طرح روٹی پکانا نہیں آتی تھی اسلئے میں انا کو نہ رکھ دیتی تھی میرے بڑے میں انصار کی بیویان جو نہایت خلوص و محبت رکھنے والی اور دوسروں کا کام کر کے خوش ہونی والی محبتیں تھیں، مہری روڈیان پکا دیا کرتی تھیں، غرض کہ روزانہ اٹھتیں، غواہوں کا سامنا کرنا پڑتا تھا۔ ایک روز میں جب معمول غشتان سے گھوڑی گٹھلیاں سرور لادے لارہی تھی کہ راستہ میں آنحضرت صلعم سے شرف اندوز ملاقات ہوئی۔ آپ کی ہمراہی میں اور صحابہ بھی تھے اپنے اونٹ کو روک لیا تاکہ میں پیٹھ جاؤں لیکن میری شرم و حیلنے اجازت نہ دی کہ میں سوار ہو سکتی۔ جب آپ کو خیال ہوا کہ شاید شرم کی وجہ سے نہیں بیٹھتی تو آپ تشریف لے گئے میں اپنے گھر آئی اور اپنے شوہر سے یہ سرگزشت بیان کی تو انھوں نے کہا خدا جانتا ہے تمھارے سر پر گٹھلیاں لادنا میرے لئے اُن کے ساتھ بیٹھنے سے زیادہ سخت ہے۔ پھر کچھ عرصے کے بعد میرے باپ نے میرے پاس ایک غلام بھید یا جبکی وجہ سے گھوڑے کی سائیکسی سے جھکو نجات پائی میری مصیبتوں میں کمی گونگی ہو گئی۔ انھوں نے غلام کیا بھیا کو یا مجھے آزاد کیا۔

جب حضرت ابو بکر صدیقؓ نے اسلام لائے اس وقت اُن کے پاس تقریباً ایک لاکھ روپے تھے یہ تمام دولت مذہبِ ملت کے خاطر اور آنحضرت صلعم کی امداد میں صرف کر دی ہجرت کی وقت اُن کے پاس صرف ڈیڑھ ہزار روپے باقی تھی، وہی رقم لیکر مکہ سے ہجرت کر کے چلے گئے اور بال بچوں کو اللہ کی امان میں چھوڑا۔

حضرت اسماءؓ جب اپنے والد بزرگوار کو رخصت کر کے گھر واپس آئیں تو صبح کو ابو القحافہ (جو حضرت اسماءؓ کے دادا تھے اور ابھی تک مسلمان نہ ہوئے تھے) اُن سے گھر آئے (بہت پڑھے اور انگھون سے معذور تھے) بڑے رنج کے ساتھ کہنے لگے نہایت افسوس ہے کہ ابو بکر خود بھی چلے گئے اور تمام مال بھی اپنے ساتھ لے گئے، انھوں نے مالی و جانی تکلیف دی حضرت اسماءؓ نے فوراً اپنے قلب کو تسکین دینے کے لئے ایک تھیلی میں کچھ کنکر بھر کر اسی طاق میں رکھ دیا جس میں حضرت ابو بکرؓ

رہے رہتے تھے اور اُن سے کہا داد امیان ابا نے بہت کچھ ہم لوگوں کے لیے چھوڑ دیا ہے اور اُن کا ہاتھ اُس طاق میں لیجا کر رکھ دیا۔ ابو مخافہ نے سٹولا تو سمجھے حقیقت میں وہ مال چھوڑ گئے ہیں دل کو اطمینان ہو گیا کہنے لگے خیر بھرتو کچھ حرج نہیں حضرت اسماؓ فرماتی ہیں کہ یہ میں نے صرف اُن کی تسلی کے لیے ایسا کیا تھا ورنہ حقیقتاً ظہر میں ایک حبہ بھی نہ تھا۔ جب کبھی ان کے سر میں درد ہوتا تو اپنے سر کو ہاتھ سے پکڑ کر کہتیں خدا یا اگرچہ میں بہت گناہگار ہوں لیکن تیری شانِ غفاری ہے۔

ایک دفعہ ان کی گردن ورم کر آئی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے دست مبارک سے سہلا دیا اور فرمایا خدا تمہاری اس تکلیف کو دور کرے۔

حضرت اسماءؓ کی اور تنگدستی کی وجہ سے امور خانہ داری میں ہر شئی کی قدر کرتی تھیں اسی لیے ہر چیز کو ناپ تول کر خرچ کرتی تھیں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے انکو منع فرمایا کہ ناپ تول خرچ نہ کیا کرو ورنہ خدا تعالیٰ بھی تول کر دیگا۔ انھوں نے یہ عادت چھوڑ دی چند روز کے بعد اسکا نتیجہ یہ نکلا کہ آمدنی کی کثرت ہو گئی اور تمام عمر خوشحال اور فراخی سے گزری۔

چونکہ حضرت اسماءؓ ایک راسخ الاعتقاد مسلمان خاتون تھیں اس لیے مشرکین کی بہت زیادہ دشمنی تھیں ایک مرتبہ اُن کی والدہ قلیلہ کچھ تحفے تحائف لیکر دیکھنے کو آئیں چونکہ وہ اُسوقت مشرک تھیں اسوجہ سے انھوں نے نہ تحفے قبول کیے اور نہ اُن کو اپنے گھر میں ٹھہرایا۔ اور حضرت عائشہؓ صدیقہ کے پاس کہلا بھیجا کہ آیا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے دریافت کر لیجئے کہ اس موقع پر مجھے کیا کرنا چاہیے۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا تحفے قبول کر لو اور اُن کو اپنے مکان میں مہمان رکھو خدائے تعالیٰ

بھی یہی فرماتا ہے۔

”لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ۖ إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا بِعَدَاوَتِكُمْ أَن تَوَدَّوهُمْ وَمَن يَتَوَدَّهُمْ فَاُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ“

جو کوک نہ سے دیں گے یا برکتیں لائیں۔ یہ اتنے میں تم کو نہ مارے گھورت۔ یہ نہیں کہہ سکتے
 ان کے ساتھ احسان کرے۔ درحقیقت بڑا دُکرت۔ خدا تعالیٰ تم کو منجھ نہیں کرے گا۔
 اللہ مضفان بڑا دُکرتے والوں کو دوست رکھتا ہے۔ اللہ تعالیٰ تو تم کو انھی لوگوں سے
 دوستی کرنے کو منع کرتا ہے جو تم سے دین کے بارے میں لڑے اور جنہوں نے تم کو تمہارے
 گھروں سے نکالا۔ اور تمہارے نکالنے میں (تمہارے مخالفوں کی) مدد کی اور جو شخص
 ایسے لوگوں سے دوستی رکھے گا تو (سمجھا جائیگا کہ) یہی لوگ (مسلمانوں پر)

ظلم کرتے ہیں۔
 تباہیوں نے تحفہ قبول کیے اور والدہ کو اپنے مکان میں قیام کرنے کی اجازت دلی۔
 یاد جو دیکھ حضرت اسماء جاہ و ثروت اور دولت سے مالا مال تھیں لیکن انھوں نے شہادت
 سادگی اور وضعداری کو ہاتھ سے نہ جانے دیا ہمیشہ موٹا کپڑا پہنتیں، نان خشک سے کم پڑی
 کرتیں اور فقیرانہ زندگی بسر کرتی تھیں۔ اُن کی سادگی واقعہ ذیل سے ظاہر ہوتی ہے۔
 اُن کے بیٹے منذر جب عراق کی لڑائی فتح کر کے واپس آئے تو کچھ زمانے خویصورت اور
 بارک منقش کپڑے بھی لیتے آئے۔ جب اپنی والدہ کی خدمت میں حاضر ہوئے تو وہ کپڑے
 پیش کیے۔ (چونکہ آنکھ کی بصارت جا چکی تھی اسلئے) ہاتھ سے ٹٹول کر کپڑے کی خوبیاں
 معلوم کیں۔ تو بہت خفا ہوئیں اور لینے سے انکار کر دیا۔ منذر پھر موٹے کپڑے لائے تو اُس کو
 بخوشی قبول کیا۔ اور کہا بیٹے مجھے ایسے ہی کپڑے پہنایا کرو۔

سخاوت فیاضی، اور سخاوت جو عیب کا اصلی جوہر ہے وہ اُن کے مزاج میں بہت زیادہ تھی
 اپنے بچوں کو ہمیشہ نصیحت کیا کرتی تھیں کہ اپنا مال دوسروں کے کام نہ کھالنے اور
 اُن کی مدد کرنے کے لئے ہوتا ہے نہ کہ جمع کرنے کے لئے، اگر تم اپنا مال خدا کی مخلوق پر خرچ کر گئے
 اور غل کرو گے تو خدا بھی تم کو اپنے فضل و کرم سے محروم کر دے گا۔ تم جو کچھ صدقہ دو گے یا خرچ کر گئے
 دراصل وہی تمہارے لئے ایک اچھا ذخیرہ ہو گا۔ اور وہ ایسا ذخیرہ ہو کہ کبھی کم نہ ہو گا اور نہ
 ضائع ہو گا۔

مجرم دین اور کشتن۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا ہے کہ بخار آتش جہنم کی گرمی ہے، اُس کو پانی سے ٹھنڈا کر دے۔

جب بھی آپ کے گھر میں کوئی بیمار ہوتا تو آپ آنحضرت صلعم کے جُنبہ مبارک کو (جو کہ حضرت عائشہ نے وفات کے وقت حضرت اسماء کو دیدیا تھا) دھو کر اسکا پانی پلا دیتی تھیں بیمار کو شفا ہو جاتی تھی حضرت اسماء نے کئی بار حج بھی کیا ہو پلا حج آنحضرت صلعم کے ساتھ کیا تھا۔ آنحضرت صلعم سے تقریباً پچھپن حدیثیں روایت کی ہیں۔ جو صحیحین و سنن میں موجود ہیں جن لوگوں نے اُن سے روایت کی ہے اُن میں سے بعض لوگوں کے نام یہ ہیں۔

عبد اللہ بن عمرو، فاطمہ بنت النذر، ابن عباس، ابن ابی ملیکہ، وہب بن کبیر، مسلم معری وغیرہ،

آپ بڑی عقلیہ اسخ الاعتقاد، قلب کی مضبوط، نہایت بردبار، اور بہت صابر تھیں۔

طلاق عام کتابوں میں حضرت اسماء کو حضرت زبیر کے طلاق دینے کا حال عملاً لکھا ہے وجہ طلاق کسی نے نہیں لکھی۔ صرف ابن اثیر نے اسد الغابہ میں بتلایا ہے کہ طلاق کے دو سبب لکھے جاتے ہیں ایک تو یہ کہ حضرت اسماء بہت مسن تھیں اور کبر سخی کی وجہ سے آنکھوں کی بیماری بھی رخصت ہو چکی تھی۔ ایسے لکھتے حضرت زبیر اپنے پاس سے جدا کرنے پر مجبور ہو گئے۔

دوسرے کہ دونوں کے تعلقات میں کشیدگی پیدا ہو گئی تھی جسکی بنا پر طلاق وقوع میں آئی۔ ہمارے نزدیک پہلی صورت اسلئے قابل تسلیم نہیں کہ اسوقت اسلام کے اخلاقی عناصر تعلیم اتنے کمزور نہیں تھے کہ حضرت زبیر جیسے مقتدر رکن ملت صرف اس تصور پر طلاق دیدیتے۔ کہ وہ بوڑھی ہو گئی تھیں۔ دوسرے واقعات کے ہوتے ہوئے قیاس بھی اس طرف رہبری کرنے سے قاصر ہے چنانچہ ایک دوسرے اسباب البتہ عقل میں آتا ہے جبکہ وقوع میں آنا بالکل ممکن ہو کیونکہ حضرت زبیرؓ کے مزاج میں تیزی بہت تھی اور وہ تشدد کے عادی تھے۔ باہمی مخالفت سے کشیدگی کی قوت آگئی ہوگی جو آخر میں باعث طلاق ہوئی۔

روایت اور ایسا دوزن صورتوں میں بمقابلہ پہلے کے سبب بہت زیادہ سمجھ میں آتا ہے۔ اس کے علاوہ ابن اثیر کے اس بیان سے بھی ہمارے خیال کی تائید ہوتی ہے وہ کہ ایک مرتبہ کسی بات پر حضرت زبیرؓ حضرت اسحاقؓ پر غصا ہوا ہے یہاں تک کہ زد و کوب کی لذت پہنچی حضرت اسحاقؓ نے بیٹے عبد اللہؓ سے مدد چاہی۔ حضرت زبیرؓ نے ان کو آتے ہوئے دیکھا تو کہا کہ اگر تم یہاں آؤ گے تو تمہاری ماں کو طلاق سے عبد اللہؓ نے کہا کہ آپ میری ماں کو نشانہ قسم بناتے ہیں یہ کہتے ہوئے آئے اور اپنی ماں کو ان کے پنجہ سے چھوڑا لیا۔

اس طلاق کے بعد حضرت اسحاقؓ نے اپنے صاحبزادے عبد اللہؓ سے پاس چلی آئیں اور دین رہنے لگیں عبد اللہؓ جیسا فرمانبردار میا ہوا بھی بہت مشکل ہے وہ اپنی بوڑھی ماں کی بہت اطاعت کرتے تھے اور ان کی فرمانبرداری کو اپنے مقاصد کی گنجی سمجھتے تھے۔

بہادری و اخلاقی جرات اور صبر جن طرح سرزمین عرب کی خصوصیت ہے کہ اسکا بچہ بھی استقلال کی بہترین مثال ہے۔
 فیاض و سخاوت ہے اسی طرح سے جرات و دلیری بھی ان لوگوں کی مخصوص جبلت ہے اور حقیقتاً سخاوت و شجاعت کا دامن چوٹی کا ساتھ ہی لگے فیاضی لازمہ دلیری ہے۔

حضرت اسحاقؓ جہاں سخاوت میں بہت کم اپنی مثال رکھتی تھیں دلیری و شجاعت بھی اُنہیں کوٹ کوٹ کر بھری تھی۔ سعد بن عاصؓ کے زمانہ حکومت میں مدینہ منورہ میں فتنہ و فساد برپا ہوا اور شہر بہت بد امنی پھیل گئی جو ریاں ہونے لگیں تو حضرت اسحاقؓ ایک خنجر سرہانے رکھ کر سویا کرتی تھیں۔ لوگوں نے پوچھا کہ آپ ایسا کیوں کرتی ہیں، کہا جب کوئی جو ریا بیگا مجھ پر حملہ کرے گا تو میں اسکا پیٹ چاک کر دوں گی۔

حضرت عبد اللہؓ جب سن شعور کو پہنچے تو فضائل اخلاق کا پیکر مجسم تھے اور کیوں نہوتے آپ کی بیدار نشانی حضرت صلعم کے عہد مبارک اور عہد اسلام میں ہوئی یہی کیا کم سعادت ہی۔ حضرت صلعم نے آپ کو گود میں لیا اور اپنے دست مبارک سے کھٹی دی اور دعا سے سرفراز فرمایا پھر بھی آپ جامع صفات نہ ہوئے تو کون ہوتا۔ ادھر آپ ۶۶ھ میں عراق عرب کے

خلیفہ ہوئے اور سلطنت بنو امیہ کا فرمانروا بنید اسلام میں فسق و فجور پھیلانے پر تل آیا اور
 فتنہ و فساد برپا کرنے لگا۔ صدا ہر لوگ اس لم کردہ راہ کی بیعت قبول کر رہے تھے آپ نے
 اس کی بیعت سے انکار کر دیا۔ مکہ کو اپنا مادی وطن بنایا اور وہیں سے اپنی خلافت کی صدارت
 کی چونکہ ہر متنفس آپ کی عظمت، شوکت، جلالت، حق کوئی، اور سلامت روی کا معترف تھا
 اس لیے سب نے آپ کی دعوت خلافت پر لبیک کہا اور جوق در جوق حلقہ بگوش بیعت ہوئے
 بعد میں جب عبد الملک بن مروان نے غسان حکومت اپنے ہاتھ میں لی تو عبد الملک بن مروان
 کے وزیر حجاج نے آپ سے مقابلہ کا ہتھیہ کیا اور فوج لیکر حطہ صافی کی کیم ذی الحجہ ۶۰
 میں مکہ کا محاصرہ کیا چھ مہینے تک براہ جنگ ہوتی رہی جب زسہ بند ہو گئی اور حضرت عبد اللہ
 کے معین مددگار محاصرہ کی تنگیوں سے بھاگ نکلے اور محوڑے آدمی رہ گئے تو آپ اپنی
 والدہ محترمہ حضرت اسماء کے پاس گئے اور عرض کیا یا اُمّی وفاداروں کی بیوفائی اور باقی ماندگان
 کی بھیری سے پریشان ہوں میری سمجھ میں نہیں آتا کہ کیا کروں اگر آپ کی رائے ہو تو اہل
 قبول کروں کیونکہ اس حدیث میں ممکن ہو کہ حجاج اور اسکے ہمراہیوں سے جو کچھ چاہوں
 وہی ہو جائے چونکہ حضرت اسماء بہت دلیر اور راسخ الاعتقاد اور جان نثار اسلام
 و فدائے ملت تھیں اس لیے آپ نے جواب دیا کہ اے عزیز زہتم اپنی مصلحت خود سمجھ سکتے ہو
 تمہیں اگر اپنے حق و صداقت پر کامل ہونے کا یقین ہو تو تم کو ثابت قدم رہنا چاہیئے، اور
 صبر و استقلال پر کار بند رہنا چاہیئے مردوں کی طرح لڑو اور ذلت کی کوئی بات جان کے
 خوف میں اگر ہرگز نہ برداشت کرو عزت کیساتھ تلواریں اٹھانا ذلت اور رسوائی کے ساتھ
 دنیا کی تمام نعمتوں کا مزہ چکھنے سے زیادہ بہتر ہے۔

اگر تم جام شہادت پیو گے تو مجھے خوشی ہوگی اگر تم دنیا کی بے ثباتی کے خواہشمند ہو
 تو تم سے بڑھ کر کون شخص بُرا ہو گا کہ خود بھی بُرا بننے ہوا اور خلق خدا کو بھی ہلاکت و فقر و ذلت میں
 ڈالتے ہو اگر تم یہ سمجھتے ہو کہ میں تمہا ہوں اور بجز اطاعت کوئی چارہ نہیں تو یہ روش تشریفوں
 کی نہیں تم کب تک زندہ رہو گے ایک دن مرنا ضروری ہے اور وہی نفسِ امارتِ کبیرہ
 میں کلام نہیں تو یہی بہتر ہے کہ نیک نام مردنا کہ مجھے مسرت کا موقع ملے حضرت عبداللہ نے اپنی والدہ

محترمہ کی یہ زین نصیب نہ کر لیا جھوٹے خوف ہو کہ اہل شام مرنے کے بعد طرح طرح کے عذاب دینگے
 حضرت اسماء نے کہا بیٹا جو کچھ تم نے اپنا خیال ظاہر کیا وہ بیشک ٹھیک ہے لیکن جب لوگ بکری کو
 ذبح کر ڈالیں پھر خواہ اُس کا پوست نکالیں خواہ قمیمہ کریں بکری کو کوئی اذیت نہیں پہنچتی
 اُس کے بعد حضرت عبداللہ نے اپنی والدہ محترمہ کے ہاتھوں کو بوسہ دیا اور کہا درحقیقت میرا بھی
 یہی خیال ہے کہ میں حق کے آگے دنیا کو بیچ سمجھتا ہوں اور یہ کام میں نے محض دین کے استحکام
 کے لیے کیا ہے اور اب میں آج ضرور لڑ کر شہادت حاصل کروں گا۔ لیکن ایسا نہ ہو کہ آپ کچھ
 افسوس کریں اتناں آج تک آپ کے بیٹے کوئی فسق و فجور نہیں کیا اور احکام شریعت کے
 اجرا میں عدا غلطی نہیں کی اور نہ عمال کے ظلم و ستم سے خوش ہوا پھر آسمان کی طرف مٹھاٹھا کر
 کہا دو بار اَللّٰہ تو خوب جانتا ہے جو کچھ میں نے اپنی والدہ سے کہا ہے وہ ترک یہ نفس کے لیے نہیں
 کہا بلکہ محض اُن کی تسلی و تشفی کے لیے کہا ہوتا کہ وہ اس حال کو دیکھ کر متاسف نہ ہوں حضرت اسماء
 نے فرمایا میرے فرزند مجھے امید ہے کہ میرا صبر تیرے حق میں ایک عظیم النظمیر صبر ہو گا اگر تیرے
 سامنے ہلاک ہوا تو میرے اجر کا باعث ہو گا اور تحیاب ہو تو میرے لیے وجہ مسرت و شکر گزری
 ہو گا بسم اللہ آگے بڑھو مال کا رد دیکھو اُس کے بعد حضرت عبداللہ نے اپنی والدہ ماجدہ سے
 دعلے خیر کی التجا کی اور زرہ پہنکر ماں کو آخری صورت دکھانے کے لیے آئے۔
 حضرت اسماء زنا بینا تھیں (جب بے نصحت کرنے کے لیے حضرت عبداللہ کو گلے لگانے لگیں
 تو ہاتھ میں زرہ محسوس ہوئی بولیں عبداللہ جو لوگ شہادت کے مشتاق ہوتے ہیں۔ وہ زرہ
 جوشن کو بالائے طاق رکھ دیتے ہیں حضرت عبداللہ نے کہا میں نے آپ کے اطمینان
 کے لیے پہنی ہو فرمایا مجھے زرہ سے اطمینان نہ ہو گا دامن کمر سے باندھو اور حملہ کرو حضرت عبداللہ
 نے ایسا ہی کیا اور یہ رجز یہ شعر۔

اِنِّیْ اِذَا عَرَبْتُ لَوْ مِیْ اَصْبَرْتُ وَاِنَّمَا عَرَبْتُ لَوْ مِیْ اَلْحَمْدُ وَاِذَا بَعْضُہُمْ لَجَرَتْ
 نَعْمَ یُنْکَرُ وُیْطْرِبْتِ ہوئے ایسا لڑے کہ شہید ہو گئے۔
 شہادت کے بعد حجاج نے حضرت عبداللہ کی نقشبون پر لٹکا دی تین دن گزرنے کے بعد

حضرت اسماعیلؑ اپنی کنیر کے ساتھ ایں نعش کو دیکھا کہ اُلٹی لٹکی ہوئی ہے یہ دردناک نظارہ دیکھ کر اور نہایت صبر متکمل سے کام لیکر کیا کیا ابھی وہ وقت نہیں آیا کہ یہ ہنسوار سلام و فدائے ملت گھوڑے پر سے اترے۔

رہت گویٰ صداقت بیانی حضرت اسماعیلؑ کا خاص شہار تھا بالخصوص حجاج بن یوسفؑ جیسے ظالم و جفاکار کے مقابلہ میں انکا حق بیانی پر قائم رہنا قابلِ فکر و تصویف ہے حقیقت میں جرأت و بہادری کے ایسے شاندار کارنامے عورتوں میں ایسی ہی فرشتہ صفت اور فداکار خاتون کی بدلت صفات تاریخ میں نظر آسکتے ہیں زمانہ کی جو فساد و فحاشی ہے حضرت عبداللہؑ کی شہادت کے بعد حجاجؑ حضرت اسماعیلؑ کے پاس آیا اور حسبِ میل گفتگو ہوئی۔

حجاج تمہارے لڑکے عبداللہؑ نے خدا کے گھر میں بیدینی، احماد، بھیلایا تھا ایسے اللہ تعالیٰ آپ کو پکڑے اب بندہ نازل کیا **حضرت اسماعیلؑ** (نور اذنانِ شکر) جواب دیا تو چھوٹا ہی میرا لڑکا ملحد تھا بڑا صاحبِ علم و شہید، پرہیزگار، عبادت گزار اور ان باب کا فرمانبردار لڑکا تھا مگر میں نے آنحضرتؐ صلعم سے یہ حدیث سنی ہے کہ قبیلہ لقیف سے دوا دی پیدا ہوئے جن میں سے پہلا دوسرے سے بدتر ہو گا ایک کذاب مختار لقی ہے، اسکو تو دیکھ چکی ہو اور ظالم تو ہو چکا اب دیکھ رہی ہو۔ **حجاج** آپ کے اس بے ہراس اور تلخ جواب سے جل گیا اور پیچ و تاب کھا کر خاموش ہو رہا۔

ایک دوسری روایت سے یہ واقعہ بھی ثابت ہے جو حضرت اسماعیلؑ کی دلیری و جرأت پر دال ہے جب حجاجؑ نے اسماعیلؑ سے کہا کہ میں نے تمہارے بیٹے کیساتھ کیا سلوک کیا تو آپ نے جواب دیا کہ تو نے میرے بیٹے کی دنیا اور اپنی آخرت خراب کی اور فرمایا میں نے سنا ہے کہ تو میرے بیٹے کو طرزِ آئینِ ناست المظاہرین کہتا تھا بیشک میں نے رسول اللہؐ صلعم اور اپنے والد ابو بکرؓ کا کھانا ناطاق سے بائزھا تھا لیکن میں نے یہ حدیث بھی سنی ہے کہ نفیق (قبیلہ کے نام سے ایک کذاب اور ایک ظالم پیدا ہو گا کذاب کو دیکھ چکی ہو) اور ظالم تو ہے حجاجؑ اس حدیث کو سن کر متاثر ہوا اور میرے اٹھ کھڑا ہوا چند دنوں کے بعد عبداللہؑ بن عمرؓ کے حکم سے وہ نعش حجوں سے اُتاری گئی۔

حضرت اسماعیلؑ نے منگو اگر غسل دلو یا نعش کے جوڑ جوڑ الگ ہو گئے تھے غسل دیتے وقت بڑی دقت ہوئی لیکن یہ عجزت ناک منظر بھی حضرت اسماعیلؑ نے دیکھا اور بہت صابر و شاکر رہیں۔

حضرت اسماعیلؑ باوجود متواضع اور منکر الزاج ہونے کے اپنی بہن حضرت عائشہؓ صلیقہ و نہایت سلیح بے انتہا خود کو حقین چنانچہ بیان مذکورہ بالا سے واضح ہو گیا کہ آپؑ کی خودداری حجاجؑ کے کبر و نخوت کیساتھ کیا دباؤ بھی سلوک کرتی تھی **وفات** حضرت اسماعیلؑ نے لا ینزال کی بارگاہ میں عامانگا کرتی تھیں کہ جب تک میں عبداللہؑ کی نعش نہ دیکھوں

